

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (548)
вересень-жовтень
2019

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *О.О.Рафальський*
(Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
Т.Г.Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко*
(Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реент* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реент*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 26.09.2019 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO,
ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Slavic Humanities Index

Макет і верстка:

А.О.Михайлова-Зінченко

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №149
Підписано до друку 30.10.2019 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Друга світова війна й Україна: проблеми та пошуки

Віднянський С., Грицюк В., Лисенко О. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, військові аспекти 4

Литвин М. (Львів). Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті 25

Погорелов А. (Миколаїв). Залучення нацистською окупаційною владою агітаторів та їх використання в усній і кінофотопропаганді (1942–1944 рр.)..... 36

Дацків І. (Тернопіль), Пархоменко В. (Миколаїв). Доля архівів УРСР у роки Другої світової війни 59

Edele M. (Melbourne, Australia). Why did Ukrainian Red Army Men Go Over to the Germans? The Case of Defectors to the Wehrmacht's 296 Infantry Division, 1942–1943 69

Смолій В., Ясь О. Хиткі образи нового віку: ідеали й обрії майбутності у візіях українських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. 86

Котляр Ю. (Миколаїв), Левченко Л. (Миколаїв). Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина..... 122

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кривошея І. (Умань), Кривошея І. (Умань). Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення..... 147

Horkova A. The Creation of Digital Image of Cultural Heritage: World and Domestic Experience (The Information Base of the Cultural Heritage Case of Sites of Kyiv)..... 167

MISCELLANEA

Русина О. Нотатки щодо візуалізації вітчизняної історії XIV–XVI ст. 175

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Головко О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба
(О.Щодра, Львів) 187
- Світленко С. Українське ХІХ століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти **(О.Шляхов, Дніпро)** 196
- Колянчук О. Українські політичні емігранти в науковому, культурному, суспільному й господарському житті II Речіпосполитої; Колянчук О. За нашу і вашу свободу: Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років: Місяця пам'яті в Польщі: Довідник **(М.Литвин, Львів; О.Рубльов, Київ)** 202
- Михайло Грушевський. Студії та джерела (кн.1–2) **(С.Іваницька, Запоріжжя)** 209
- Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи: «Один пояс, один шлях» **(Л.Алексієвець, Тернопіль; М.Алексієвець, Тернопіль)** 215

ХРОНІКА

- Морозова О. (Миколаїв)**. Міжнародна наукова конференція «1919 рік в історії Центрально-Східної Європи: До 100-річчя проголошення злуки УНР і ЗУНР» 220
- Горбачевський Т. (Львів)**. Міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 р. у долі держав та народів» (до 80-річчя початку Другої світової війни) 223
- Лисенко О.** V наукова конференція «Пам'ять про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.» й черговий практичний семінар Німецько-української комісії істориків для молодих дослідників «Історія України між 1939 і 1950 рр. в автобіографічних документах» 225
- Зашкільняк Л. (Львів)**. XX Загальний з'їзд польських істориків 229

IN MEMORIAM

- Марк фон Гаген** 232

- Надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

академік НАН України,
 доктор історичних наук, професор,
 директор Інституту історії України НАН України
 (Київ, Україна), smolii.valerii@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

ОЛЕКСІЙ ЯСЬ

доктор історичних наук,
 провідний науковий співробітник,
 відділ української історіографії,
 Інститут історії України НАН України
 (Київ, Україна), alexyas@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ХИТКІ ОБРАЗИ НОВОГО ВІКУ: ІДЕАЛИ Й ОБРІЇ ПРИЙДЕШНОСТІ У ВІЗІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.*

Анотація. Метою дослідження є аналіз уявлень українських інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. про гадану прийдешність. **Методологія дослідження** ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. **Наукова новизна** пов'язана з вивченням впливу соціокультурних макроконтекстів, культурних і політичних метаморфоз, суспільних трансформацій на погляди українських інтелектуалів дореволюційної доби щодо уявної будучини. Показується, що масштабні перетворення ХІХ ст. підтверджували сподівання й надії європейських інтелектуалів на грандіозність і велич сценаріїв ближчого та віддаленого майбутнього. Розглядається основний пласт уявлень українських діячів про прийдешність, пов'язаний із тими чи іншими оцінками перспектив національного відродження у ХХ ст. Відзначається, що на початку ХХ ст. відбувалася суттєва модернізація уявлень стосовно української ідеї, спричинена дальшою політизацією національного руху. Підкреслюється, що така модернізація розгорталася у вигляді поразок з архаїчними українофільськими проєкціями. Водночас ширилася персоналізація української ідеї як національного символу (Великий Кобзар), а також включення до її змістовної основи всеукраїнського універсалізму, елементів віталізму, котрі освячували чи легітимізували буття нації у часі та просторі. Зазначається, що соціокультурні трансформації, як-от революція 1905 р., спад громадської активності від 1907 р. спричинилися до суттєвих змін у поглядах українських інтелектуалів щодо гаданого майбутнього. Висвітлюються відмінні проєкції стосовно соціальної прийдешності українства, більшість яких об'єднувала думка про розмитість меж між станами, верствами, класами. Наголошується, що Перша світова війна кардинально переформатувала горизонт очікувань щодо проєктованого майбутнього. Відтак в українській суспільно-політичній думці відбулася суттєва переоцінка перспектив уявної прийдешності, пов'язаних із можливими воєнно-політичними метаморфозами. **Висновки.** Обстоюється думка, що візії майбутності, виплекані інтелектуалами дореволюційної доби, у більшості випадків схоплювали провідні тенденції історичного часу, проте зазвичай не встигали за швидким розгортанням революційних і воєнно-політичних колізій.

Ключові слова: уявне майбутнє, українство, українська ідея, українські інтелектуали, Грушевський, Грінченко, Драгоманов, Сфремов, Липинський, Томашивський, Франко.

* Статтю підготовлено в рамках цільової програми наукових досліджень НАН України 2019 р. «Суспільний ідеал і політичні інтереси в Україні».

У проєкціях тодішніх поколінь рубіж XIX–XX ст. уявлявся як свого роду вікопомна межа, котра обіцяла чи передвіщала дуже багато. А найголовніше, прийдешній вік у суспільних і культурних опініях вимальовувався як незвичайний, ба навіть фантастичний та зовсім інший історичний і соціальний час, аніж перейдені сторіччя.

Дев'ятнадцяте століття з його неймовірними трансформаціями світу різко контрастувало з надбанням попередніх віків. Воно немовби заповідало у спадок тогочасним генераціям нечувані темпи економічного розвитку, технологічні досягнення й наукові прориви, велетенські соціальні колізії, обнадійливі суспільно-політичні тенденції, культурні новації, духовні експерименти та масові ідеології, освячені ідеєю невпинного й начебто всепереможного, усесильного поступу. Метаморфози XIX ст. нібито підтверджували сподівання та надії на грандіозність і велич сценаріїв ближчого й віддаленого майбутнього, котрі вимальовувалися в уяві інтелектуалів культурної доби, названої у західноєвропейській традиції «Fin de Siècle» (із фр. «кінець століття»), а в російській версії – «Срібним віком». Приміром, І.Франко доволі точно й виразно окреслював світовідчування, котрі огортали його сучасників (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – *Авт.*): «Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть взглядно (порівняно – *Авт.*) легким до виконання»¹.

Та попередній вік приніс не тільки неймовірні здобутки і зміни, а й надзвичайну строкатість, розмаїтість укладів, середовищ, просторів людського буття. Тож на зорі XX ст. світ поділявся численними лініями розломів, очевидних демаркацій і незримих лімітацій. Це був час великих імперій та їхніх колоній, індустріальних центрів-твердинь і відсталих околиць-периферій, домінуючих націй і пригноблених народів, високого технологічного розвою, машинної індустрії та архаїчних сировинних господарств, великої трансатлантичної імміграції й потужних внутрішніх переселень, швидкої урбанізації та буму масових споживчих товарів, що повсюдно витісняли напівкустарні вироби, невеликих прошарків висококваліфікованих спеціалістів і багатомільйонних мас визискуваного робітництва, космополітичних настроїв та національних почувань, виточеної культури і спрощених культурних патернів, зорієнтованих на соціальні низи тощо.

Конфронтація великих держав за колонії, ринки збуту та сфери впливу, нещадне економічне змагання, швидкоплинне набуття сили масовими ідеологіями, політичними й національними рухами намічали, окреслювали новітні виклики, соціальні, політичні, культурні та цивілізаційні розломи величезного й такого розмаїтого світу. Водночас географічні межі немовби «звужилися», принаймні стали ближчими з огляду на небачене піднесення технологій, зв'язку, транспорту.

¹ Франко І. Поза межами можливого [1900] // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.45: Філософські твори. – К., 1986. – С.277.

У деяких інтелектуалів ці суперечності, як і зростаюча впевненість у найближчому осягненні не тільки світу природи, а й законів суспільного розвитку, продукували дедалі більше сумнівів та пересторог. Скажімо той самий І.Франко відзначав, що «в світі передових борців нашого часу можна, навпаки, зауважити деколи певне переоцінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких...»². Окрім того, він закликав звернути увагу «на ту характерну зміну, яка в кінці ХІХ в. зайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо *останнє десятиліття ХІХ в. можна назвати епохою реакції против одностороннього марксієвського економічного матеріалізму чи фаталізму*»³.

Заманливо, боязко й так захопливо було спробувати зазирнути чи бодай частково спроекувати/вгадати/відчути невідому майбутність нового століття, хоча б з обмеженої та локальної перспективи. Тим паче, що ХХ ст. вирізнялося зростаючим темпом соціальних перетворень, ба навіть прискореністю історичного часу, котру відчували тодішні покоління. «Стоючи перед надзвичайно складною картиною сучасного руху й боротьби за кращі форми громадсько-державного устрою, картини поки що без перспективи й відповідного освітлення – *так спокусливо одгорнути бодай краєчок завіси, що криє з-перед очей нашу майбутність, щоб хоч “яко зерцалом в гаданих” побачити, на що маємо сподіватись*», – наголошував С.Єфремов у дописі 1906 р.⁴

Бажання й устремління заглянути за межу невідомого, уявити чи окреслити обриси нового віку були надто великими та поманливими, зокрема спонукали багатьох інтелектуалів до всіляких футуристичних проєкцій. Певна річ, кожен із візіонерів будучини конструював чи уявляв майбутнє з власної культурної перспективи, національної позиції, політичного становища, фахових зацікавлень або предметної області. Один із найпопулярніших німецьких філософів того часу Ф.Брентано сподівався на високу політичну культуру нового віку. Він рішуче обстоював думку про те, що у ХХ ст. філософія впевнено посяде місце «теоретичної королеви»⁵. Правник А.Менґер, брат К.Менґера – засновника знаменитої австрійської економічної школи, висунув концепцію переходу від тодішнього типу держави до «народної держави праці». Він гадав, що саме ця держава стане «образом майбутнього устрою громадянства», хоч звичайно не уникнув низки закидів щодо плекання утопічних проєкцій і фантазій⁶. Французький філософ Ж.Гюйо намагався спроекувати релігійну прийдешність у річищі утилітарних запитів, зокрема обороняв концепцію безвір'я, котра мала в майбутньому заступити тодішні релігійні форми⁷. Його співвітчизник соціолог і психолог Г.Лебон

² Там само.

³ Там само. – С.283.

⁴ Єфремов С. Велика навчителька і мізерні учні // Нова громада. – 1906. – №6. – С.129.

⁵ Брентано Ф. О будущем философии // *Его же. О будущем философии: Избранные труды / Пер. с нем. Р.А.Громова.* – Москва, 2018. – С.89–90.

⁶ Лозинський М. Антін Менґер і його соціально-політичні твори // Нова громада. – 1906. – №7. – С.79.

⁷ Гюйо Ж.М. Иррелигиозность будущего / Пер. с фр.; под ред. В.М.Фриче; 2-е изд. – Москва, 2011. – 402 с.

дотримувався думки про появу нової сили – «могутності мас», з якою неодмінно доведеться рахуватися суспільствам ХХ ст.⁸ Український літературознавець А. Ніковський писав про поезію будучності, котру «ми не годні тепер зрозуміти, але в неминучий прихід якої мусимо вірити і *перед віщунами тої прийдешности, перед теперішніми поетами футуристами, мусимо схилити голови*»⁹.

Утім інші автори прагнули сконцентрувати свої прогностичні конструкції на більш практичних площинах, як-от господарство чи майбутня війна. Саме таку назву мала багатотомна студія російського банкіра й економіста єврейського походження І. Бліоха¹⁰, витяги з якої передрукувала газета «Києвлянин»¹¹. Щоправда праця продукувала не надто оптимістичні висновки та передбачення. Так, ще 1898 р. автор передрікав зіткнення велетенських армій, мобілізацію десятків мільйонів людей, важку позиційну війну, неможливість досягти швидкої перемоги, тривалі та спустошливі бойові дії на виснаження, котрі призведуть до крайнього суспільного напруження у вигляді епідемій, голоду, великих внутрішніх потрясінь.

Звісно, не бракувало передбачень і щодо господарського розвитку Російської імперії та її нібито блискучих перспектив. Побутували прогнози й щодо піднесення українських земель, які у цій державі називали «Південною та Західною Росією». Скажімо, ще на початку 1870-х рр. київський економіст М. Яснопольський досить точно передбачив потужний економічний переворот на обширах підросійської України («Південної Росії»), котрий матиме розмаїті наслідки загальноімперського масштабу¹². Час доволі швидко підтвердив прогнози фахівця. Ба більше, у його двотомній студії, опублікованій упродовж 1890-х рр., уже йшлося про надмірне обтяжування й очевидну нерівномірність у розподілі прибутків і видатків між столичними центрами та місцевою периферією. Причому до останньої він включав територію України у загальноімперському господарстві. Насамкінець М. Яснопольський висував питання щодо економічного майбутнього як цілої імперії, так і окремих губерній, зокрема акцентував увагу на тому, що *«кількість і якість того, що будь-яка держава отримує від кожної своєї частини і того, що вона віддає їй, не може не спричиняти сильного впливу на її економічну (курсив М. Яснопольського – Авт.) долю»*¹³. Таким чином, автор намічав одну з очевидних економічних суперечностей імперського господарства на ґрунті

⁸ Лебон Г. Психология толп // Психология толп [Лебон Г., Тард Г.] / Сост. А.К.Боковиков. – Москва, 1998. – С.126.

⁹ Ніковський А. Поезія будучности // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Кн.12. – С.540.

¹⁰ Бліох І.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. Санкт-Петербург, 1898. – Т.1. – 682 с.; Т.2. – 828 с.; Т.3. – 521 с.; Т.4. – 686 с.; Т.5. – 634 с.; Т.6. – 426, XXVII с.

¹¹ Будущая война. I–III // Києвлянин. – 1898. – 23 августа. – №232. – С.2; 3 сентября. – №243. – С.1–2; 8 сентября. – №248. – С.1–2.

¹² Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и его современная отсталость // Отечественные записки. – 1871. – №6. – С.269–270.

¹³ Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. – Ч.2. – К., 1897. – С.563.

російсько-українських взаємин, про яку дедалі частіше згадували в наступні роки¹⁴.

Урешті-решт кінець XIX – початок XX ст. був часом інтелектуальних і культурних поррахунків із минувиною, які сполучалися зі спробами домислити прийдешність нового віку. Власну палітру таких уявлень продукувала й українська суспільно-політична та історична думка, розділена імперськими кордонами, відмінними соціо- й етнокультурними передумовами. На межі століть провідні позиції в національному русі переходили від старих громадівців, метафорично кажучи від генерації В.Антоновича, М.Драгоманова, народженої впродовж 1820–1840-х рр., до покоління, котре з’явилося на світ у 1850–1860-х рр. Найяскравішими репрезентантами його були І.Франко та М.Грушевський. Водночас на культурну і громадську авансцену входило також наймолодше, що з’явилося в останні десятиріччя XIX ст., покоління, представлене гроном таких яскравих імен, як-от Д.Дорошенко, Д.Донцов, С.Єфремов, В.Липинський та ін. Отож спроби досягнути становище українства на перехресті століть та запропонувати власне бачення його перспектив робили різні інтелектуали. Вочевидь, політизація українства висувала нові завдання, котрі волею-неволею пов’язувалися з очікуваною прийдешністю, зокрема з розширенням культурно-громадських практик.

Приміром той факт, що чимало осіб українського походження ввійшли до російського революційного руху, зокрема до лав народників-терористів, спричинився до ретроспективних спостережень і рефлексій. Зокрема І.Франко риторично запитував та відповідав:

«Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено, і з яким результатом? Усунули особу Александра II, щоб зробити місце Александрові III. Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам’ять у ряді наших найліпших борців і справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім иншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!»¹⁵.

Натомість М.Грушевський розглядав прийдешність у річищі здобутків українського відродження XIX ст. і його гаданих перспектив у новому столітті. Не випадково перейдений вік історик сприймав як час розгортання

¹⁴ Див., напр.: Соколов Н. Украина в государственном бюджете России // Украинский вестник. – 1906. – 28 мая. – №2. – С.97–103; Гехтер М. Значінне України в економічній житті Росії // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Кн.11. – С.288–301; Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Кн.9. – К., 1911. – С.86–120.

¹⁵ Франко І. З кінцем року [1896] // Його жс. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Т.54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. – К., 2010. – С.810.

національного відродження, ба навіть своєрідний пролог майбутнього розвитку. На його думку,

«спеціально для нашої українсько-руської суспільності слово “століття” особливо багате надіями, перспективами. Молодецькими очима, повними ждання, дивиться воно перед себе. Хоч українсько-руський нарід не належить до дуже молодих в історії народів – в Східній Європі се найстарший історичний нарід і початками свого історичного життя, й його інтенсивністю він випередив взагалі всіх безпосередніх своїх сусідів, – але, як всі знаємо, історичні обставини зложилися так нещасливо для нього, що перервали його історичний розвій, підірвали його сили й привели на край національної смерті. Щойно закінчене століття було першим віком його відродження з того занепаду, з того страшного летаргу (сну – Авт.): на його початки припадають перші симптоми, на його кінець – перші успіхи того відродження, і се каже йому рватися в нове століття – за новими здобутками свого відродження»¹⁶.

Водночас історик не цурався й компаративних аспектів, а саме щодо під-австрійської та підросійської України. Останні здебільшого не були конкретними, проте продукували сподівання на кращу будучину для українців загалом і галичан зокрема. За його словами:

«Хоч як дорога й цінна нам участь земляків з інших частин України-Русі, але річ очевидна, що ся участь вже есенціонального (суттєвого – Авт.) значіння в розвитку нашої національної роботи не має: Галичина, взагалі австрійська Русь в найгіршій разі може стояти своїми власними силами. Отже, які б сумні гороскопи не складали песимісти про будучність інших українсько-руських земель, українсько-руська нація від національної смерті забезпечена – смерть перелетіла над нею... Для песимістичних гороскопів я, зрештою, оправданих підстав не бачу, противно – надіюся повного відродження й успішного розвитку в однім спільнім, органічним процесі всіх частин України-Русі, але сконстатувати спроможність для тутешнього українця великої українсько-руської землі навіть про найгіршу евентуальність (можливість – Авт.) остоятися власними силами – річ не зайва – для певності. Та сконстатована мусить бути не тільки повна надія – не вмерти, але й спроможність жити гідно, розвиватися успішно»¹⁷.

Перспективи та здобутки українства наприкінці XIX ст. оцінювали, переосмислювали і противники українського руху, насамперед імперські лоялісти. Приміром, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, відомий славіст і візантолог, декан історико-філологічного факультету київського Університету св. Володимира Т.Флоринський розглядав діяльність

¹⁶ Грушевський М. На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) [1901] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.208.

¹⁷ Там само. – С.215–216.

Наукового товариства імені Шевченка як апріорі шкідливу, зокрема оцінював її як культурний і літературний сепаратизм. Він наголошував, що М.Грушевський як «керівник літературно-сепаратистського руху в Галичині» виявив «дивовижну енергію» та впродовж шести років перебування у Львові «написав величезну кількість праць із південно-російської історії»¹⁸. Позиція Т.Флоринського щодо невизнання української мови та культури була симптоматичною. Вона сповна виявилася в гострій полеміці навколо участі галицьких учених у роботі XI Археологічного з'їзду в Києві у серпні 1899 р., які мали намір виголосити свої реферати українською мовою¹⁹. Відзначимо, що блокування Т.Флоринським українськомовних наукових викладів викликало гостре роздратування навіть російської академічної преси. На перший погляд, таку вимогу вважали «безглуздою опозицією» осіб, котрі звикли змішувати науку й поліцейський розшук²⁰. Утім вона мала також і чимало прихильників. Імперські лоялісти сприймали будь-які українські культурні, літературні та наукові проекти на теренах південно-російської Галичини, що не вписувалися у прокрустове ложе москвофільства, як очевидну загрозу для Російської імперії.

Оптимістичну налаштованість М.Грушевського щодо горизонтів майбутнього не вповні поділяли інші українські діячі. Натомість вони намагалися акцентувати увагу переважно на політичних аспектах уявної прийдешності, аніж на культурно-громадських і літературно-наукових практиках. Скажімо, галицькі інтелектуали 1899 р. заснували у Львові суспільно-політичний часопис «Будучність»²¹, сама назва якого виказувала очевидні устремління засновників. Співвидавцями були радикали Є.Левицький, І.Труш, В.Охримович. Останній був також редактором видання. Програмна стаття пропонувала нав'язати дискусію щодо ідеалу українців, точніше українсько-руської національної ідеї. У широкому розумінні проект «Будучності» відображав тогочасні політичні метаморфози, пов'язані з виокремленням лівого соціалістичного крила з середовища радикалів і спробами окреслити національно-демократичну течію²². Вістря критики було скеровано на ревізію драгоманівської концепції, котра орієнтувалася на здобутки західної цивілізації, однією з яких уважався тодішній соціалізм. Передусім у програмній статті обстоювалася думка про відсутність українського національного

¹⁸ *Флоринский Т.* Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках устроить ему роль органа науки и высшей образованности. VII. Науковое Товариство імені Шевченка и создаваемый им научный «украинско-русский» язык // Киевлянин. – 1899. – 16 ноября. – №317. – С.2.

¹⁹ Ещѣ о Киевском археологическом съезде. Письмо в редакцію Т.Д.Флоринского и ответ Т. // Вестник Европы. – 1900. – №1. – С.406–416; *Антонович В.* К вопросу о галицко-русской литературе (По поводу статьи проф. Т.Д.Флоринского) // Киевская старина. – 1900. – №3. – С.396–423; *Науменко В.* Решѣн ли проф. Т.Д.Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? // Там же. – 1900. – №1. – С.125–155.

²⁰ Див.: *Б-ский В.* [Бояновский В.] Записки Наукового Товариства імені Шевченка Т. XXXI и XXXII. Львів (Львов, Австрийская Галиция) // Вестник всемирной истории. – 1901. – №5. – С.251.

²¹ *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816–1916. – Х., 1930. – С.114.

²² *Химка Ж.-П.* Український соціалізм у Галичині (до розколу в Радикальній партії 1899 р.) // Journal of Ukrainian Graduate Studies. – 1979. – Vol.4, no.2. – P.48–49.

ідеалу, зокрема ініціювалося обговорення шляхів його вироблення. Більше того, обґрунтовувалася теза, що саме ідеал, точніше його усвідомлення й осягнення, пришвидшить формування політичної нації.

«Розуміючи, що суспільність наша мусить поволи вийти в стадію ідейної консолідації та перейти процес перетворювання ся з етнографічної маси в народ в політичним значінню, ми хочемо процес той в тій нашій розбитій масі виробити спільний ідеал політично-національний, хочемо вияснюваннем всіх важніших подій народного життя зі становища також політично-національного ідеалу витворити в ній спільну критерію, спільні та однакові елементи політичного думання, витворити той кит моральний (тобто моральну зв'язку – Авт.), що лучив (єднав – Авт.) би нашу суспільність в одну цілість, в оден організм, свідомий своєї цілі і средств, що до тої цілі провадять. Бо в тім ми бачимо для нашого народу “путь і живот”»²³.

Такий запит у чомусь начебто наслідував первісну пропозицію М.Драгоманова, котрий свого часу оцінював становище українців як «плебейський стан нашої національності»²⁴. Та насправді ця проекція підважувала його культурно-просвітницькі практики й навіть закидала М.Драгоманову захоплення загальноросійськими проектами. До того ж фундатори часопису концентрували увагу на одному-єдиному питанні – українсько-руському національному ідеалі.

Зауважимо, що публікація «Будучності» майже відразу призвела до гострої полемічної відповіді І.Франка, котрий рішуче не погоджувався зі своїми опонентами, позаяк тримався думки про хибність їхньої вихідної тези про те, що українці не мають національного ідеалу. Натомість він намагався розширити поле полеміки, зокрема апелював не так до національного ідеалу чи його певної варіації, як до «ідейного капіталу», здобутого українцями впродовж відродження ХІХ ст. І.Франко гадав, що

«той ідейний капітал, згромаджений нашими політичними проводирями, потребує ненастанної перевірки і доповнювання, мусить бути ненастанно в живім обороті, в крові і думках нації – бо се й є її політичне життя. Але твердити нині, що у нас того капіталу, того національного ідеалу зовсім нема, – се, по нашій думці є робота *pour le roi Prusse* (із фр. “на користь прусського короля” – Авт.), се значить гнати воду на млин тих наших сусідів з одного і другого боку, котрі й досі дозволяють собі експериментувати на нашім народнім організмі, як *in anima vili* (з лат. “у нищій душі” – Авт.), котрі й досі не перестали вважати нас сирію етнографічною масою»²⁵.

²³ Цит. за: Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т.1: 1848–1900 рр. – Л., 2001. – С.686.

²⁴ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране / Упор. Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.543.

²⁵ Франко І. Будучність, суспільно-політична часопись для українсько-руського народу // Його ж. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Т.54. – С.238–239.

Більше того, І.Франко стверджував, що походження цієї «недуги» має історичне коріння, котре пов'язане з набутою суспільною спадщиною попередніх часів. На його думку,

«українці перейняли свою організацію, зрештою, подиктовану нещасним географічним положенням, від поляків, і разом з Польщею впали під ноги державам з сильною цивільною адміністрацією. Не маючи сеї адміністрації в своїх руках у жадній часті своєї території, українська нація тим самим не має й політичної сили. Не брак національної ідеї, а брак власної адміністрації є причиною нашої національної слабости. В міру того, як ми можемо мати хоч найменший вплив на адміністрацію краю, ми робимося політичним чинником, росте й наша політична ідея котра й не є нічим иншим, як тільки свідомістю своєї політичної сили»²⁶.

За великим рахунком, І.Франко обстоював тезу, що політична ідея/ідеал потребує таких впливів, практик, орієнтирів і прикладів, які можливі лише за активної участі українців в адміністративних справах. Тож він розглядав національний ідеал у світлі горизонту реальних політичних можливостей, культурних потреб, зацікавлень, устремлінь тодішнього українства, розділеного імперськими кордонами. Загалом дотримувався думки, що

«усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. Mit einem Stich ins Unmögliche (з нім. “поза межами можливого” – Авт.), – як каже Чемберлен, – ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо. Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого»²⁷.

Така позиція вмотивовувалася досвідом півдавстрійської Галичини, де точилися неабиякі політичні змагання навколо крайового сейму у Львові. Адже на початку ХХ ст. галицьким інтелектуалам, наприклад С.Томашівському, здавалося²⁸, що тодішня Австро-Угорщина прямує до демократизації конституційного устрою, котрий мав наблизитися до сподіваної федерації народів.

²⁶ Там само. – С.239–240.

²⁷ Франко І. Поза межами можливого. – С.284.

²⁸ Томашівський С. Пояснення й доповнення // Сеньобо Ш. Австрія в ХІХ ст. / З фр. пер. С.Томашівський. – Л., 1901. – С.102.

Загалом проект «Будучності» протривав лише півроку – останнє, одинадцять, число побачило світ 15 грудня 1899 р.²⁹ Але часопис відіграв свою роль, оскільки порушив ті питання, котрі тією чи іншою мірою адресувалися до майбутніх проєкцій української ідеї.

Утім наступні роки нав'язали такий динамізм суспільно-політичного життя, що біжучі події, як-от змагання за український університет на Галичині, поразка імперії Романових у війні з Японією, російська революція 1905 р., перенесення ряду наукових, культурно-громадських проєктів до Наддніпрянської України, виборчі кампанії й урядові заходи, спад суспільно-політичної активності, пошуки політичних союзників часто-густо формували поточний обрій очікувань і рефлексій. Тож часи мріяння про «кращу будучину», за висловом одного з героїв драми письменника А.Крушельницького³⁰, заступила доба політичних, громадських та культурних змагань.

Отож українська ідея поставала в найрізноманітніших, але здебільшого утилітарних чи актуалізованих контекстах тодішньої сучасності, від яких перекидався місток до майбутнього. Наприклад, письменник і публіцист П.Стебницький обстоював думку про природний і майже стихійний характер майбутнього розвою української ідеї. Ця теза дисонувала з відомими закликами до «поступової» праці.

«В організованій роботі вся будучина української культури, – се вже стало труктом. Особливо яскраві ілюстрації свого трукту дають спостереження над організаціями, які зовсім не мають в основі нічого спільного з національною ідеєю, а проте ся ідея зростає в їх житті самосівкою, як природний продукт певного ґрунту, клімата, атмосфери. Треба тільки сонця та дощу – і в сих умовах неодмінно виникне з ґрунту відповідна флора, – національне почуття і помалу виросте в національну свідомість»³¹.

Суголосні думки та спостереження віднаходимо й у текстах М.Грушевського. Щоправда, він апелював не так до природного плину, як до містичного та ірраціонального розуміння української ідеї, котра дозволила вижити народу/нації за найнесприятливіших умов ХІХ ст. Автор «Історії України-Руси» підкреслював:

«Сама українська ідея мала дуже мало продуманий, більше – зверхньодекораційний характер. Вся сила її заступників лежала в ентузіастичнім, молодечім запалі для сеї ідеї, вся вага сього руху була в тім, що він вірно відгадав значіння й життєвість народно-національного елемента, його ролю як одинокої основи, на якій може розвинути не тільки національне, а й суспільно-економічне визволення поневолених українських мас. Заслугою тих людей було, що, не зражаю-

²⁹ Яковлев Ю. Часопис «Будучність» (1899) [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/90229>

³⁰ Крушельницький А. Демон: Драма (2–12 листопада 1900) // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Кн.4. – С.66.

³¹ Смуток П. [Стебницький П.] З російсько-українського життя (За останні місяці) // Там само. – 1909. – Кн.1. – С.211.

чись (не зневірюючись – *Авт.*) своїми слабшими силами, не зражаючись страшним образом денационалізації й прострації російської України, вони не тратили своєї *містичної віри в потенціальні сили українського народу і неустанно добили свою суспільність, проводячи ідею народності*. Тепер живі ще репрезентанти цього покоління можуть з вдовolenням сказати собі, що вони не марно трудилися й послужили ділу справді сильному, могутньому, з великою будучністю»³².

Зауважимо, що означення М.Грушевського про «жизненість народно-національного елемента», «містичну віру», «потенціальні сили» у чомусь нагадують віталістичні складові, застосовані до представлення буття народу/нації у часі та просторі. Тим паче, що тодішня філософія життя дедалі більше позбувалася інтуїтивізму, котрий почасти заступали устремління в річищі «натуралістичного біологізму»³³. Мабуть, саме в контексті таких культурних й інтелектуальних перетворень варто сприймати наведену сентенцію.

Утім М.Грушевський розглядав національний ідеал і як усеукраїнську ідею, що мала причинитися до тісного «галицько-українського контакту»³⁴ або всеукраїнської солідарності³⁵. Відзначимо, що ідею солідарності поширив і спопуляризував на рубежі століть засновник паризької соціологічної школи Е.Дюркгайм. Він тлумачив солідарність як вислід колективного зв'язку, що притаманний як традиційному (механічна солідарність), так і модерному (органічна солідарність) суспільству. Такий спектр означень української ідеї в писаннях М.Грушевського демонструє, що її традиційну основу поступово видозмінювали модерні складові та впливи, котрі помітно розширювали як продукovanі смисли, так і змістовну локалізацію.

Ще один тип проєкцій української ідеї постав навколо її персоналізації, тобто ототожнення з визначними постатями національної минувшини та їх історичними зверненнями. Такі схеми доволі часто вибудовувалися з полярних політичних позицій і відмінних ідеологічних міркувань. Меморіальні практики, пов'язані із заходами щодо вшанування пам'яті Великого Кобзаря, згенерували відповідні проєкції української ідеї, котра набувала символічного підтексту. У певному сенсі вони причинилися до її дальшої персоналізації, закладеної формуванням культу Т.Шевченка як національного символу, про який згадував ще М.Драгоманов³⁶. Скажімо, М.Гехтер відзначав: «[...] кажемо “українська ідея”, а не “пам'ять Шевченка”, бо в останніх часах трудно вже стало розрізняти ці два поняття. *Хто жертвує на пам'ятник Шевченкови, ео ірсо* (з лат. “цим самим” – *Авт.*) розписується в прихильности до української ідеї – й навпаки. Сю істину, між іншим, добре зрозуміли чорносотенці й “націоналісти”, які небезпідставно добачають у справі з пам'ятником Шевченкови маніфестацію української солідарности

³² Грушевський М. На українські теми: «Кінець рутенства!» [1907] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – Л., 2005. – С.51.

³³ Риккерт Г. Філософія життя / Пер. с нем. – К., 1998. – С.338.

³⁴ Грушевський М. З новорічних думок [1910] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – С.124.

³⁵ Грушевський М. Час не жде! [1908] // Там само. – Т.3. – Л., 2005. – С.58.

³⁶ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм // *Його ж.* Вибране. – С.332.

й свідомости»³⁷. Зрештою, 1914 р. взаємопов'язаність української ідеї та Великого Кобзаря як національного символу простежувалася в низці закликів майже викінченої форми. «Шевченко є нашим духовним батьком, що пробудив Україну до нового життя, коли вже українська ідея вийшла з-під сільської стріхи на широкий європейський світ», – зазначалося у відозві ювілейного комітету до канадських українців³⁸.

Однак на символічну персоналізацію звертали увагу і противники українства. Наприклад, голова Київського клубу російських націоналістів А.Савенко наголошував: «Орган партії, що стоїть на чолі революційного руху в Росії і обслуговуючої інтереси войовничих іногородців, визнав, що справа стосується зовсім не поета, а відомого “символу”»³⁹. Якщо взяти до уваги, що органом «революційної» партії у згаданій публікації названо кадетську газету «Речь», то впадає в око очевидна гіперболізація. Та найбільше А.Савенка непокоїв той факт, що урядова позиція стосовно відзначення 100-ліття Т.Шевченка згенерувала незадоволення принаймні частини поміркованих лібералів. Тож автор завершував свій допис із випадками супроти українського руху та його союзників метафоричним резюме: «Ворог біля воріт, ворог пробрався до самої цитаделі російської державності»⁴⁰.

Певна річ, побутували й інші персоналізації національної ідеї, приміром із «мазепинством», які здебільшого простежуються в публікаціях імперських лоялістів – противників українського руху, насамперед на шпальтах газети «Киевлянин», а також у московській пресі. Подібні тенденційні проєкції зазвичай пов'язувалися зі звинуваченнями у «сепаратизмі», котрі закидалися українським діячам⁴¹. Водночас вони мали вповні прагматичну мету – запропонувати таку ціннісну шкалу, котра розділила б українство за культурними й політичними ознаками. Так постала відома контраверсія дореволюційної доби – «мазепинство»/«богданівство». Українські інтелектуали здебільшого негативно реагували на таку персоналізацію, позаяк розуміли її подвійний сенс. Скажімо, М.Грушевський відзначав, що

«“мазепинство” для означення теперішніх ревнителів “малороссийского отечества” – назва досить-таки припадкова, котру з історичного становища можна б приймати тільки cum grano salis (із лат. “з певною долею скепсису” – Авт.). Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять, наперекір фактам і дійсним поглядам, і настроям українського суспільства, і всякі дальші заходи коло того, щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом як символ

³⁷ Гехтер М. Українське жите в 1911 році // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн.4. – С.142–143.

³⁸ Відозва ювілейного комітету до українців Канади // Рада. – 1914. – 11 березня. – №57. – С.3.

³⁹ Савенко А. Мысли и впечатления. XVII. Откровенность украинцев и наивность благодушных людей // Киевлянин. – 1914. – 16 февраля. – №47. – С.3.

⁴⁰ Там же. – С.4.

⁴¹ Черкасенко С. З українського жита // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн.9. – С.379.

української “измены” – тільки незмінно далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, культ його як представника всього того, що непомірковані спасителі російського єдинства підтягали і підтягають під поняття “измены”»⁴².

В іншій розвідці М.Грушевський, полемізуючи з Ю.Кулаковським уже за воєнних часів, підкреслював, що «*послідовні представники національної української ідеї мають надто мало спільного з цією історичною постаттю. І прізвисько “мазепинців”, яке засвоюють останнім часом і публіцисти навіть не дуже правого штабу, б'є повз ціль, не зачіпаючи тих, кому адресоване*»⁴³.

Звісно, українська ідея переломлювалася не тільки в персональних проєкціях, а й у контекстах різноманітних політичних, громадських, культурних, освітніх та інших практик. Скажімо, її згадували в оглядах виборчої кампанії до Державної думи⁴⁴, у вітаннях «перших українських професорів на українських кафедрах Російської України»⁴⁵, при визнанні передової ролі Галичини у плеканні національного ідеалу впродовж кількох десятиліть урядових утисків та обмежень у Наддніпрянській Україні⁴⁶ та в інших ракурсах.

Різнманітні потрактування української ідеї посідали помітне місце в полемічних дописах і публіцистичних писаннях, які адсорбували новітні політичні тенденції, культурні новації й духовні устремління. Більше того, чимдалі сильніше давалися взнаки модерні політичні та ідеологічні впливи, котрі транслювалися до української суспільно-політичної думки, зокрема нав'язували компаративні паралелі й контексти. Приміром, публіцист М.Лозинський, відомий як прихильник анархо-комунізму, запропонував власну проєкцію української ідеї. Він дотримувався думки, що «ідеалом нації, як громадської одиниці, являється такий політичний лад, у якому вона могла б сама, самостійно й незалежно від кого іншого, заспокоювати всі свої потреби. Що до *форми* (курсив М.Лозинського – *Авт.*), сей ідеал був би досягнений політичною незалежністю нації»⁴⁷. У процитованому пасажі привертає увагу продукований смисл, який добре артикульований у тезі про «політичну незалежність» та задоволенні своїх потреб. Адже М.Лозинський сприймав націю як «громадську одиницю». Тож він наголошував на очевидних соціальних полюсах цієї «одиниці», а також звертав увагу на ворожу державну зверхність щодо українців:

«Одначе нація в сучасному ладу не творить гармонійної громадської одиниці, серед неї йде повсякчасна боротьба окремих громадських класів, і ми бачимо, що й при політичній неза-

⁴² Грушевський М. «Мазепинство» і «богданівство» [1912] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – С.201.

⁴³ Грушевський М. Тлінний прах [1915] // Там само. – Т.3. – С.422–423.

⁴⁴ *Вибори у Лубенському повіті* // Громадська думка. – 1906. – 15 квітня. – №85. – С.2–3; *Виборець*. Українство на виборах до Четвертої Думи // Рада. – 1913. – 31 мая / 13 червня. – №123. – С.1.

⁴⁵ Лист до редакції. II // Рада. – 1907. – 21 грудня. – №286. – С.4.

⁴⁶ *З Новим роком* // Там само. – 1910. – 1 января / 14 січня. – №1. – С.2.

⁴⁷ *Лозинський М.* Українська школа в Галичині // Нова громада. – 1906. – №10. – С.96.

лежності нації не вона власне заспокоює всі свої потреби, але заспокоюють їх, відповідно до своїх інтересів, багаті, пануючі класи нації, накидаючи свою волю всім членам нації. І тому, щодо *змісту*, сей ідеал буде досягнений аж тоді, коли всі члени нації будуть *рівні проміж себе й однаково вільні*. Для багатьох націй сей ідеал, щодо *форми* (курсив М.Лозинського – *Авт.*) став уже дійсністю, але для української нації він і являється тільки ідеалом. Українська нація, навіть у формальному значінню, не заправляє сама своїми ділами, бо порядкують ними ті, що панують над нею. А що держави, під яких пануванням живе українська нація, се найреакційніші сучасні держави, то й те порядкування наскрізь реакційне, вороже робочому народові»⁴⁸.

Зрештою сам факт констатації ворожості соціокультурного оточення щодо українства як у підавстрійській, так і в підросійській Україні свідчив про дальшу політизацію українського руху. Проте одночасно така налаштованість виказувала становлення нового горизонту гаданого майбутнього.

На початку ХХ ст. споглядаємо дедалі частіше своєрідні спроби поррахунків з українофільськими варіаціями національної ідеї, котрі заступалися більш модерними проекціями. Наприклад, М.Грушевський у некролозі, присвяченому О.Пипіну, відзначав, що «він не розумів *української національної ідеї так широко, як розуміємо її тепер ми*, сього, розуміється, йому ніхто не повинен брати за зле»⁴⁹.

Власне, саме розрізнення новітніх потрактувань української ідеї як більш широких, порівняно з вузькими, переважно культурницькими уявленнями українофілів, доволі промовисте. Тим більше, що М.Грушевський із часом висловлювався про останніх більш жорстко, хоч і визнавав незаперечні здобутки тогочасних діячів. На його думку,

«старше покоління українських патріотів, т. зв. українофіли, всю свою енергію уживали, аби “удавати, що їх нема”, і дійсно дійшли в тім до такої віртуозності, що й справді їх не було ні по чім знати, й дійсно так, як би їх не було. *Відкинувши всякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвиватися виключно на культурнім ґрунті, вони і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її фіговими листками, так міцно забинтували її всякими “главотяжками й убрусцями”, укриваючи й вирівнюючи все, що могло б разити око репрезентантів офіційної народності, що бідна українська ідея могла не розвиватися, а тільки завмирати, та й дійсно завмирала в сій сфері з року на рік, дійшовши до того, що в кругах людей, які поставили головною метою українства дослід і піддержання історичної традиції, приходилося констатувати, що української історіографії нема – й нема кому навіть зладити оказійної*

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Грушевський М.* Олександр Пипін (некролог) [1904] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.11. – Л., 2008. – С.314.

(принагідної – Авт.) статті з історії або написати відзив про етнографічну збірку»⁵⁰.

Та М.Грушевський не був поодиноким автором, який наголошував на розширенні українства «вглиб» і «вшир». Подібні висловлювання побутували в С.Єфремова⁵¹ та інших українських діячів. Більше того, останній указував не тільки на архаїзм, а й очевидну суперечливість означення «українофільство», котре

«філологічне і просто логічне непорозуміння, – філологічне тому, що любов українця до України не можна виставляти справді як якусь характеристичну прикмету; логічне тому, що сама любов не говорить ще нічого про людей, поки ясно й виразно не поставлено, що то за любов і чого вона вимагає. Тому-то цей термін у наші часи українською молодшою генерацією залишено, її члени зуть себе просто “українцями”, розбиваючись на партії відповідно до економічних та політичних поглядів. Але й досі животіють ще пережитки із старих часів і знаходяться люди, що – одні зі щирим серцем, другі навіть із пихою – прикладають до себе те, як на мій погляд, не дуже то почесне ім'я якихось зайшлих людей на рідній землі, чужих найпекучішим потребам свого народу. В великій мірі це люди, яких старі традиції, звички та спомини зв'язують ще з давно минулими часами; багато між ними добродушних Манілових, що непорушно стали на першій стадії українства і не змогли консеквентно (послідовно – Авт.) перейти через усі фази розвитку української ідеї, або не додумались до неминучих, конечних висновків із первісної позиції»⁵².

Зауважимо, що ця в'їдлива сентенція продукувала не тільки дошкульні смисли, а й вирізняла відмінні стадії чи фази української ідеї. У метафоричному сенсі національний ідеал С.Єфремов уміщував на своєрідну часову шкалу, оцінював з очевидних позицій темпоральності. Крім того, автор трактував саме розуміння українства, позаяк цю назву-означення на початку ХХ ст. вживали в доволі різних контекстах. Він запропонував навіть самотутнє іронічне означення новітніх метаморфоз:

«Одно слово, українство, в корені глибоко демократичне, бо має на увазі інтереси широких народних мас, починає всякі паростки від себе пускати. Одні тільки з землі виклюнулись і далі їм нема ходу, інші на аршин підросли, ще інші буяють та рвуться все вгору та вгору, на вільніше повітря, до живущого сонечка ближче. І відповідно до цього починають спеціалізуватись завдання тих ріжних па-

⁵⁰ Грушевський М. На руїнах [1905] // Там само. – Т.1. – С.316–317.

⁵¹ Єфремов С. Бытописатель пореформенной Украины: К 35-летию юбилею литературной деятельности И.С.Нечуя-Левицкого // Киевская старина. – 1905. – №1. – С.115.

⁵² Сергій [Єфремов С.] Відгуки з життя та письменства. II. Ще про українську пресу. Епігон «українофільства» на милицях, або Старі до молодих не підгортайтесь. Хаотична критика // Нова громада. – 1906. – №3. – С.104–105.

ростків, починає розходитись і праця їхня й змістом своїм і методом...»⁵³.

Порахунки зі старими тлумаченнями національної ідеї побутували й у текстах наймолодшого покоління українських інтелектуалів, які формулювали її з власної перспективи. Наприклад, М.Євшан наголошував, що інтелігенція ХІХ ст. здобула «сумну заслугу для майбутніх поколінь, що утруднила їм справедливий погляд на подвижників української ідеї»⁵⁴.

Початок ХХ ст. увінчався дальшим розвитком політичних рухів, практики й концепції яких чимдалі частіше привертала увагу інтелектуалів. Одним із таких питань була зміна поглядів європейських соціалістів, особливо німецьких та австрійських, щодо національного питання, порівняно з тими, котрих дотримувалися фундатори марксизму. Таким чином, на перехресті відмінних мотиваційних потоків й устремлінь опинилася національна ідея та непорушний догмат адептів «пролетарського вчення» – інтернаціоналізм робітництва й усіх «пригноблених мас».

Ця метаморфоза політичних практик західних діячів привернула увагу літературознавця Б.Грінченка, який переклав українською мовою статті А.Бебеля⁵⁵, Е.Пернерсторфера⁵⁶ – лідерів німецької й австрійської соціал-демократії. Крім того, він написав цікаву передмову та додаток до розвідки останнього, в яких намагався проаналізувати нові концептуальні пропозиції згаданих діячів щодо національної ідеї на тлі західноєвропейської суспільно-політичної думки. На думку Б.Грінченка, засновники марксизму дотримувалися поглядів, що «*окрім поляків, москалів, а також слов'ян турецьких, жоден слов'янський народ не має будучини, бо не має найпотрібніших історичних, географічних, політичних та промислових умов, що самостійно існувати і розвиватися*»⁵⁷. Водночас автор-перекладач наголошував на політичній умотивованості поглядів К.Маркса, Ф.Енгельса та К.Лібкнехта, котрі ігнорували становище інших слов'янських народів, зокрема українців:

«*Бо й справді: обстоючи за державну незалежність Польщі, німецькі соціал-демократи завжди розуміли Польщу не етнографічну, а історичну, а се значило, що право на незалежне національно-політичне життя признавано тільки за польським народом, але віднімано його в тих народів, що колись були частками історичної Польщі – у литовців, білорусів, українців... І дивна річ: згадані соціал-демократи в польському питанні мов би навмисне заплющували очі на факти*»⁵⁸.

⁵³ Єфремов С. З нашого життя // Рада. – 1909. – 4 янв. / 17 січня. – №3. – С.3.

⁵⁴ Євшан М. Козачина в українській поезії [1908] // Його ж. Критика; Літературознавство; Естетика / Упор. Н.Шумило. – К., 1998. – С.423.

⁵⁵ Бебель А. Патріотизм та інтернаціоналізм / Пер. із нім. і передм. Б.Грінченка // Нова громада. – 1906. – №1. – С.56–58.

⁵⁶ Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея / Пер. і додаток Б.Грінченка // Там само. – №2. – С.89–108.

⁵⁷ Грінченко Б. Передмова [до статей А.Бебеля та Е.Пернерсторфера] // Там само. – 1906. – №1. – С.42.

⁵⁸ Там само. – С.44.

Проте політичні передумови й обставини кінця XIX – початку XX ст. призвели до того, що німецькі та австрійські соціалісти почали суттєво переглядати колишні позиції. Адже невизнання права націй на автономію, приміром в австрійській соціал-демократії, могло ініціювати її розкол на низку самостійних партій у межах імперії Габсбургів⁵⁹.

Зазначимо, що культурно-національна автономія була одним із чільних орієнтирів українського національного руху початку XX ст. Більше того, від 1906 р. ідея автономії набувала рис своєрідного суспільного ідеалу на найближчу прийдешність, зокрема в річищі устремлінь вітчизняної соціал-демократії⁶⁰. За таких передумов, обставин і суспільних настроїв незаперечна зміна, принаймні істотна еволюція поглядів західних соціалістів, була дуже цікавим та злободеним орієнтиром, особливо на теренах підросійської України. Своєрідним свідченням таких перетворень стала перекладена Б.Грінченком стаття Е.Пернерсторфера щодо ставлення соціалізму до національної ідеї, автор котрої дотримувався думки, що

«кожна ж культура є національна. Вона починається в окремому народі і в своїй найвищій формі – і саме в її найдужче – виявляє дуже виразно національний характер. Дарма, що при цьому буде тисячу впливів збоку. Чуже береться не просто без одміни – коли так трапляється, то виходить щось неживе, минуце, що завсігди й відчувається як чуже, – ні, воно перетворюється, всякає в національний організм і таким робом стає засобом, щоб зміцнити його. *Отже соціалізм і національна ідея не тільки одне одному не суперечуть, але конче зв'язані до купи. Кожен захід зменшити силу національної ідеї, – як що тільки він цього досягає, – зменшує багатство людського роду*»⁶¹.

Причому автор наголошував, що для соціалістів, на відміну від буржуазії, національна проблема є «питанням мирного порозуміння»⁶².

Такі метаморфози збуджували надії та сподівання українських інтелектуалів як на лібералізацію політичного життя в імперії Романових, так і на можливу корекцію позицій лівих російських партій. Не випадково дехто навіть метафорично означував тодішню ситуацію як «сфінкс непевної майбутності»⁶³. Та політичні передумови розгорталися за іншим сценарієм, який був несприятливим для плекання загального національного ідеалу, особливо після 1907 р. Ба більше, тодішня конфігурація політичних подій та обставин згенерувала суттєву переоцінку й корекцію уявлень щодо ближчої прийдешності. Найяскравіше ця метаморфоза простежувалася в дописах М.Грушевського, котрий був украй занепокоєний суспільною ситуацією українства. Громадські, культурні, просвітницькі практики помітно

⁵⁹ Там само. – С.48.

⁶⁰ Д.Д. [Дорошенко Д.] Украинская пресса // Украинский вестник. – 1906. – 4 июня. – №3. – С.182.

⁶¹ Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. – С.93.

⁶² Там само. – С.98.

⁶³ Ситковецький С. З російського життя // Нова громада. – 1906. – №3. – С.125.

підупали на тлі загального згасання суспільної активності, а українська преса переживала доволі складні часи й заледве животіла. Зауважимо, що автор розглядав тогочасне становище як доволі загрозливе. На його думку,

«як ми не заложимо сильних і широких підстав для того національного життя тепер, скоро, в найближчій часі, то потім буде вже пізно, і про університети і всякі такі інші речі вже не можна буде й думати, а прийдеється навіки обмежитися популярною літературою, дрібненькою белетристикою “для домашнього употреблення”, боротьбою про права горожанства (тут: громадянства – Авт.) української мови в народній школі й тихо й помалу угасати з усім своїм українським життям на своїй українській землі, уступаючи місце “настоящій” культурі – російській»⁶⁴.

Саме змагання в культурній і мовній сферах наразилися на надзвичайно сильний опір, оскільки сприймалися як зазіхання на загальноросійський культурний шар⁶⁵. Показовою у цьому сенсі була концепція колишнього марксиста й ліберала П.Струве, котрий на початку ХХ ст. поступово перемістився до правого табору російських консерваторів. Він посів доволі жорстку позицію стосовно «українського питання»⁶⁶. Американський історик і політолог Р.Пайпс розглядаючи погляди П.Струве щодо українства, слушно відзначав те виняткове значення, що його останній надавав «єдності російської культури» для майбутнього Росії як «великої країни». Із такої перспективи будь-які національні практики в культурній площині сприймалися надзвичайно болісно й розглядалися як «культурний сепаратизм», котрий часом уважався навіть більш загрозливим, аніж очевидні політичні устремління⁶⁷.

Думки П.Струве в тому чи іншому вигляді корелювалися, хоч здебільшого в доволі спрощеній подобі, із поглядами багатьох імперських лоялістів. Не випадково С.Єфремов, дискутуючи щодо роздвоєних національних мотивів у творчості письменника М.Гоголя, на яких зосереджувалися тодішні критики українського національного руху, влучно називав місцевих монархістів «ашантіями»⁶⁸ російської держави»⁶⁹. Видається, що якраз тому культурно-громадські практики опинилися під постійним тиском в умовах спаду революційних настроїв, які в наступні роки обернулися суспільною стагнацією.

⁶⁴ Грушевський М. На українські теми. При кінці року [1907] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – С.7.

⁶⁵ Див., напр.: Т.Ф. [Флоринский Т.] Нужны ли «украинские кафедры»? I. // *Киевлянин.* – 1907. – 17 июня. – №165. – С.2.

⁶⁶ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // *Русская мысль.* – 1912. – №1. – С.65–86.

⁶⁷ Pipes R. Peter Struve and Ukrainian Nationalism // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1979–1980. – Vol.3/4, part 2. – P.676.

⁶⁸ Ашанті – держава на території сучасної Гани (Західна Африка), наприкінці ХІХ ст. вела війни з англійцями, а на початку ХХ ст. потрапила під британський протекторат, тобто ввійшла до складу африканських колоній Великої Британії.

⁶⁹ Єфремов С.О. Між двома душами [1909] // *Його ж.* Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е.С.Соловей. – С.143.

Так чи інакше, та ці трансформації спричинилися до суттєвого перегляду перспектив прийдешності, котрі М.Грушевський оцінював доволі песимістично, особливо коли їх порівнювати з його недавніми й досить оптимістичними сподіваннями щодо українства на порозі ХХ ст.

«Життя не питає тебе, чому ти не маєш сили – чи ти її пропив, чи з'їли їх незалежні від тебе перешкоди; але коли ти не маєш сил вибороти собі місце в життєвій боротьбі – спускайся на дно. І я дуже боюся, що як українці будуть так легенько трусити собі підтюпцем далі, потішаючи себе, що вони все-таки не стоять на місці, а поступають наперед, хоч і спізнюються й відстають від усіх потягів – кур'єрських, поштових і товарно-пасажирських, котрими їдуть інші люди, то вони можуть незадовго зістатися за флагом (тобто залишитися за бортом, зазнати поразки, програти – Авт.) зовсім і безповоротно. Боюсь, що на се не треба буде навіть цілого століття, а вистане, коли занедбано буде кількадесят літ – коли протягом одного покоління українство не стане нацією, то воно може втратити сю можливість назавжди. Події йдуть не однаковим темпом, і енергія життя не рівна. Процеси соціальні, політичні, так само і національні, для яких іншими часами треба було б століть, іншими часами розгортаються в границях десятиліть»⁷⁰.

Передусім у цій образній замальовці М.Грушевського привертає увагу істотна переоцінка темпоральності, зокрема усвідомлення нового ритму історичного процесу на початку ХХ ст. Причому авторське сприйняття майбутнього в певному розумінні нагадує діагноз, в якому віднаходимо віталістичні впливи («життєва боротьба», «енергія життя»). Ці елементи засвідчували очевидну модернізацію його поглядів, адже він формулював свою позицію у вигляді дихотомії: або станемо нацією впродовж однієї генерації, або можемо назавжди позбутися такого історичного шансу.

Утім на початку 1914 р. перспективи українського майбутнього М.Грушевський оцінював у більш стриманій тональності. Імовірно, давалася взнаки інша часова перспектива, зокрема усвідомлення відмінності темпу буття між революційною добою та за періоду суспільного спаду. Проте побутовали й інші міркування, котрі спонукали М.Грушевського до переоцінки передвоєнної ситуації. Передусім ідеться про розуміння спільності низки засадничих проблем українства у змаганнях за демократизацію суспільно-політичного життя в Російській імперії, які тією чи іншою мірою збігалися з устремліннями інших політичних гравців. У цій ситуації був виплеканий новий політичний проект Товариства українських поступовців, що об'єднав демократів-радикалів і частину соціал-демократів. Саме на цьому полі відбувалося сприйняття лівого крила конституційно-демократичної партії як можливого політичного союзника. Недаремно М.Грушевський дотримувався думки, що

⁷⁰ Грушевський М. На українські теми. При кінці року. – С.6.

«забезпечення основ політичної свободи зістається підставою всіх інших постулатів нашого життя, і здійснення правдивого парламентаризму лишається етапом, який не може бути поминеним в нашій похіді до кращої будучності нашого народу, як кожного іншого народу чи краю Росії. Але, без сумніву, шанси сього походу виграють і вигляди його на успіх підіймаються, коли усвідомляються його умови, недоцінювані або навіть і не завважувані перед тим. З тим можемо мати більше надій дійти до своєї мети простішою дорогою, без зайвих блукань між етапами сього походу, наміченими без зрозуміння всього складного змісту нашого життя самими "упрощеними" кличами даного моменту»⁷¹.

Національні виміри або проекції стосовно майбутнього українства не були єдиними та визначальними векторами щодо передбачення й конструювання будучини. Певна річ, вони здебільшого розгорталися навколо громадських, культурних, освітніх, політичних та інших практик, а також відповідного горизонту подій. Однак початок ХХ ст. був часом потужних і швидкоплинних соціо- й етнокультурних трансформацій, які з різною інтенсивністю проникали до всіх куточків імперій Габсбургів і Романових. Із поширенням цих процесів дедалі частіше запити до майбутності містили соціокультурні та міжнаціональні контексти. За великим рахунком, ішлося про гаданий соціо- й етнокультурний світ українства, котрий динамічно, хоч і нерівномірно, змінювався, позаяк зазнавав розмаїтих перетворень.

На думку М.Грушевського, українське суспільство перебувало в перехідному становищі, коли демаркація між станами, верствами, класами була досить розпливчастою, а їх самосвідомість часто-густо утримувалася в полоні іонаціональних впливів і стереотипів. До того ж побутували суттєві відмінності культурного життя не тільки між людністю різних регіонів, а й соціальних спільнот, містом та селом, аграрних місцевостей і країв із розвинутою індустрією, українців в імперіях Габсбургів та Романових тощо. Звісно, така розмитість соціальних, культурних, господарських укладів, середовищ і структур не давала можливостей для повноцінного перебігу суспільної еволюції, зорієнтованої на національні взірці. Отож, підбиваючи підсумки невісного 1907 р., М.Грушевський обстоював тезу про необхідність

«вдихнути в безформенний все ще і пасивний етнографічний елемент українських мас дух національного життя, зв'язати почуттям національної одності суспільні верстви й класи та різні територіальні часті української землі й утворити ту національну підставу, на якій кождий нарід, кожда нація сучасна розвиває свою культурну чи суспільну еволюцію. У нас ще нема її. У нас, в переважній часті нашої людності, народне, національне живе як пережиток, як останок старого життя, а культурна чи суспільна еволюція приноситься в формах чужих і розвивається не на основах національного

⁷¹ Грушевський М. На українські теми. Нова хвиля [1914] // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – С.235–236.

життя, а поруч них, нищачи й ослабляючи їх: просвіта розповсюджується в формі російської шкільної науки, яка винародовлює (денаціоналізує – Авт.) молодіж»⁷².

На цьому ґрунті й постала ідея М.Грушевського про український універсалізм як своєрідний рецепт майбутньої консолідації національного життя як на Галичині, так і Наддніпрянській Україні. Він гадав, що «задержання стичності і органічної зв'язі обох частин України дає опору, власне, такому всеукраїнському універсалізмові, одностайності»⁷³. У практичному сенсі гасло українського універсалізму історик намагався реалізувати в редакційній політиці «Літературно-наукового вістника» як органу «всеукраїнського поступово-демократичного руху і життя»⁷⁴.

Щоправда, М.Грушевський зазвичай потрактував універсалізм у територіально-просторовому чи соціокультурному сенсі як підпорядкування обласних відмінностей загальнонаціональній меті. Насамперед, він наголошував на необхідності сполучення українства, розділеного імперськими кордонами:

«Тісне єднання з Галичиною, таким чином, являється незвичайно важним і корисним фактором українського життя Росії; тісне єднання з Україною потрібне для Галичини. *Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвоєві, являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для їх ближчих цілей і завдань. Занедбаня, тим більше свідоме збільшування ріжних розколин нашого національного організму являється тяжким гріхом перед будучиною українського народу: сі розколини безмірно тяжче буде вигладити потім, тим більше, що вони й самі собою мають тенденцію збільшатися стихійною силою – розвоєм життя в ріжних напрямках, коли розірвана органічна зв'язь»⁷⁵.*

Такі погляди М.Грушевського щодо всеукраїнського універсалізму спиралися на його концепцію національного відродження, новий етап якого проектувався на прийдешню перспективу. Крім того, історик був переконаним прихильником еволюційного представлення як світу минувшини, так і майбутнього. Він був упевнений, що «колесо» суспільної еволюції поступово, проте невпинно перемелює архаїчні залишки та рудиментарні пережитки.

Та, незважаючи на телеологічну спрямованість своєї концепції українського відродження, котра постулювала апріорі визначену мету, М.Грушевський відводив поважне місце «колективному або громадському чоловіку» на авансцені історії. Водночас він тією чи іншою мірою сприймав

⁷² Грушевський М. На українські теми. При кінці року. – С.4.

⁷³ Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок [1910] // Там само. – С.123.

⁷⁴ Грушевський М. До наших читачів у Росії [1908] // Там само. – С.329.

⁷⁵ Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок. – С.126.

тезу Е.Дюркгайма про «органічну солідарність», притаманну розвинутих суспільствам⁷⁶.

Доволі складно оцінити, наскільки узгоджувалися такі масові чи колективні проєкції в концепції М.Грушевського щодо уявного майбутнього, котре він конструював як нову добу українського відродження. Тим паче, що він досить специфічно сприймав еволюційний розвиток, зокрема іноді називав його «фатальним колесом», яке поглинало сили творчих одиниць⁷⁷. Але разом історик згадував про «колесо» Наукового товариства імені Шевченка, котре обернулося впродовж року, себто віддавав данину громадській і культурній енергії⁷⁸.

У широкому розумінні «колесо» історичного або загалом людського життя було для М.Грушевського не тільки метафорою щоб представити багатоманітну та суперечливу суспільну еволюцію, а й своєрідним способом досягнення темпоральності. Остання раптово набувала сили бурхливої течії, а часом майже завмирала у своєму плині чи поділялася на декілька річищ. У світлі такої рецепції часу майбутність не була однозначно визначена, а уявлялась як динамічна, строката та суперечлива палітра можливостей і перспектив, контури якої ледь-ледь вимальовувалися в той чи інший момент буття.

Видається, що саме з цієї перспективи варто оцінювати й розглядати міркування М.Грушевського як стосовно минувшини, так і майбутнього, зокрема в розрізі давніх традицій взаємин народу й інтелігенції попередніх часів, а саме XIX ст.:

«Майбутнє, якщо про нього можна було мріяти в таких умовах (для величезної більшості “тверезо” мислячих це були справді лише “безглузді мрії”), могло базуватися на умовах радше зовнішніх, стихійних, під впливом яких могло б у майбутньому витворитися нове українство, як новий світ із первозданного хаосу. В цьому сенсі уявлення про величезну масу українського племені, її надзвичайну стійкість, етнографічну однорідність і, разом з тим, багатий етнографічний зміст, про велику українську територію та колонізаційну енергію українського племені – давали чи не єдиний провіток у майбутнє»⁷⁹.

Однак М.Грушевський, хоч і був інтелектуалом, вихованим у традиціях позитивістського вишколу, проте від кінця XIX ст. засвоював або переломлював різноманітні модерні віяння. Він добре усвідомлював, що соціокультурні передумови, зокрема зростаючий темпоритм початку XX ст., хоч-не-хоч підважують, розмивають начебто незаперечні досягнення народу/нації, котрі вбачалися в «колонізаційній енергії», «етнографічній однорідності» та «великій

⁷⁶ Див.: Гофман А.Б. Социология Эмиля Дюркгейма // Дюркгейм Э. Социология: Её предмет, метод, предназначение / Пер с фр., сост., послесл. и прим. А.Б.Гофмана. – Москва, 1995. – С.325–329.

⁷⁷ Грушевський М. Злобна напасть [1907] // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.3. – С.42.

⁷⁸ Грушевський М. [Виступ на Звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 19 цвітня 1905 р.] // Там само. – Т.7. – Л., 2005. – С.535.

⁷⁹ Грушевський М. Україна і українство [1912] // Там само. – Т.3. – С.131.

території». Мабуть, М.Грушевський не був повністю готовий відмовитися від таких традиційних мірил цінності для конструювання народного/національного буття. Та самодостатність колективного й майже «вічного» героя, яким був народ/нація в його історичному нарративі, видавалася йому вже не такою беззастережною, як до революції 1905 р. Зазначимо, що застереження М.Грушевського, ретроспективно повернуте до XIX ст., було сформульоване в компромісному дусі: «Під впливом ідей романтичного народництва, що поширилися в українському суспільстві з особливою силою з огляду на згадані вище умови, це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність й імунітет народного життя, – дозволю собі такий вислів»⁸⁰.

Ці рефлексії М.Грушевського, зокрема міркування щодо можливого ступеня «самодостатності народного життя», значною мірою формували його запити до будучини. Застій суспільного та громадського буття після 1907 р. спонукав ученого оцінювати становище українства в Російській імперії у світлі міжнародних і міжкультурних взаємин, які дедалі частіше вводилися до уявних проєкцій прийдешності.

Показово, що у цьому сенсі М.Грушевський виявляв очевидну стриманість, хоч і волів не загострювати наявні проблеми та суперечності з огляду на можливу співпрацю. На його думку, «не слід перебільшувати цю гармонію і будувати перспективи національної ідилії в майбутньому. Серед національностей Росії існують свої спірні ділянки, спірні питання, свої тертя і загострення. Але їх, з іншого боку, не потрібно й роздувати і показувати національні стосунки у вигляді безнадійно заплутаного клубка»⁸¹.

Загалом вектор уявлень щодо майбутніх міжнародних взаємин у межах імперії Романових переважно визначався тодішньою політичною метою, котра вбачалася в досягненні національно-територіальної автономії як українцями, так й іншими народами. Тим паче, що відповідна полеміка було доволі злободенною та гострою в передвоєнні роки, хоч часом порушувала вповні конкретні аспекти про можливий устрій, територіальні межі, правовий статус тощо. Приміром М.Грушевський гадав «цілком зайвим винаходити якісь граничні розміри для автономних областей Росії, а клопоти про “другий поверх”, якби він виявився потрібним, ми також сміливо можемо віддати майбутньому»⁸². Більше того, він зазначав, що «наявність серед народів Росії національності цілковито безтериторіальної, якою в цей час є євреї, вносить у вирішення національного питання не так практичні, як психологічні ускладнення»⁸³.

Зауважимо, що М.Грушевський усвідомлював масштаб іонаціональних впливів, зокрема в багатьох містах Наддніпрянської України, де позиції української громади були доволі слабкими. Проте він покладав очевидну надію на розгортання потужних соціально-економічних процесів. Останні

⁸⁰ Там само. – С.132.

⁸¹ Грушевський М. Нові гасла [1914] // Там само. – С.203.

⁸² Грушевський М. З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію [1913] // Там само. – С.158.

⁸³ Там само.

причинилися не тільки до чималих переселень української людності до віддалених регіонів Російської імперії, як-от Сибір, Середня Азія, Далекий Схід, а й до міграції сільського населення до великих міст і промислових центрів, що відбувалася з розширенням ринку праці. З огляду на зростаючу інтенсивність таких міграцій М.Грушевський гадав, що впродовж ближчої прийдешності можлива суттєва зміна соціо- й етнокультурних обрисів великих міст підросійської України. Тому він обстоював думку, що

«чужорідність великого землеволодіння й міського населення, оскільки йдеться про майбутнє, не є чимось незмінним, що має в усі часи складати противагу корінній селянській масі. Велике землеволодіння взагалі стоїть під знаком питання, з огляду на неминучість аграрних реформ, а чужорідний характер міст може зберігатися лише за відсталості й пригнобленості економічного життя. З розкріпаченням Росії економічне життя повинно піднятися, а разом із цим неминучий приплив “корінного” населення в міста й містечка, що надасть їм характеру, значно наближенішого до загального національного обличчя краю»⁸⁴.

Варто відзначити, що це переконання М.Грушевського тією чи іншою мірою поділяли й чимало інших українських інтелектуалів соціалістичного та ліберального спрямування. Наприклад, соціаліст М.Порш, полемізуючи з сумнозвісною тезою П.Струве про «російську мову капіталізму» в Україні, наголошував, що

«висока російська культура уступає і уступить місце низькій українській, некультурне українське село візьме гору над культурним зросійщеним містом. І що більше і швидче поступатиме розвиток капіталізму в нашому краю, то швидче наблизатиметься сей тріумф української культури. Поки ще розвиток капіталізму йде доволі мляво, зросійщене місто встигатиме вправлятися з русифікацією повільно прибуваючого українського населення з сел та містечок. Але тоді, коли капіталізм поступатиме на Україні нинішнім суто американським темпом, коли міста, як Київ (з 237 тис. в 1897 р. до 500 тис. в 1911 р.), виявлятимуть шалений зріст, – тоді в буйній повіді (повені – Авт.) капіталізму наші міста заливатимуться українською людністю, а мійські (міські – Авт.) островки потопатимуть в українському морі»⁸⁵.

Звісно, М.Грушевський, як і М.Порш, сподівався, що суттєві диспропорції між зросійщеним містом та українським селом тимчасові, позаяк велика кількість сільської людності в довгостроковій перспективі неминуче схилить терези на бік українства. Він стверджував:

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Порш М. П.Струве в українській справі // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн.5. – С.338.

«І якщо нечисленність українського елемента в місцевих культурних міських центрах і різноплемінність їхнього населення посилюється культурною та національною слабкістю цього елемента, в результаті якої міська інтелігенція, буржуазія і навіть пролетаріат, втрачаючи етнографічний характер, вельми часто втрачають і усвідомлення своєї народності, що, своєю чергою, відображається вельми несприятливо на культурній і національній динаміці, то, з іншого боку, ця міцна національна структура території та її сільського населення є безумовною запорукою майбутнього, в силу глибокої залежності міських центрів від загального характеру території»⁸⁶.

Однак, на відміну від М.Порша, М.Грушевський не був у захваті від швидкого піднесення капіталізму, убачаючи в ньому своєї загрози та виклики, котрі кидалися народу/нації. Адже такий розвій неминуче спричиняв суцільну модернізацію всіх суспільних сфер, але залишав відкритим питанням про те, хто саме володітиме чи контролюватиме цей величезний простір людського буття.

Побутували й досить архаїчні погляди щодо соціо- та етнокультурних обрисів українства, котрі однозначно пов'язували його майбутнє з народною колонізацією віддалених територій. Скажімо, земський статистик із Полтавщини В.Кошовий розглядав успіхи народної колонізації як найважливішу передумову будучини українства. На його думку,

«в національному українському організмі відбуваються два процеси: “относительне” зменшене українського елемента в городах, і колонізація селянами нових територій, – причим в сьому ділі селяне виявляють велику природню стихійну силу: без огня і меча вони завойовують нові сумежні землі, оселючись на них хуторами й селами і тим значно поширяючи українську посілість і кольонізацію на сході і півдні. Коли перший процес свідчить про якийсь недуг, хоробу національного організму, то другий навпаки свідчить про стихійну силу народа – неорганізовану, але дужу, що виконує подію історичного значіння для майбутніх поколінь. *Перше свідчить про слабкість української інтелігенції, можливо, про невелике число культурних українців, свідомих своїх національних обов'язків, друге – про силу титана, що робить своє діло без проводирів – несвідомо, але таке діло, яке тепер культурні народи намагаються робити по плану – здобути територіяльний запас для виявлення національної енергії майбутніх поколінь*»⁸⁷.

З одного боку, така позиція В.Кошового була реакцією на ті масштабні переселення, що набули чималого розмаху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Тож статистичні дані пропонували начебто обнадійливі проєкції, коли їх розглядали в однібічному світлі. Адже колонізація територій, віддалених від етнічних земель, суттєво розпорощувала українську людність,

⁸⁶ Грушевський М. Україна і українство. – С.135.

⁸⁷ Ко-ий [Кошовий] В. Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн.12. – С.465–466.

яка опинялася на перехресті інонаціональних культурних впливів і соціокультурних перетворень. У тривалій перспективі такі метаморфози продукували низку очевидних проблем та загроз. З іншого боку, ця візія засвоїла відомий архаїчний стереотип про самодостатність народного/національного буття («силу титана»), хоч і дещо видозмінений у річищі нових соціокультурних запитів. Зауважимо, що погляди В.Кошового про значення «народної колонізації» або стихійну національну «силу», «енергію», «потенціал» почасти поділяли й інші українські інтелектуали.

Подібні мотиви віднаходимо навіть у публіцистиці М.Грушевського, котрий, попри перестороги та сумніви, волею-неволею сподівався на самодостатню «силу» й «енергію» народу/нації. Більше того, історик акцентував увагу на низці національних прикмет, що їх розглядав як важливі, ба навіть засадничі для тодішнього суспільного буття.

«По-перше, стійкість корінного населення, яке дуже зростає і висилає назовні свої надлишки, які не вкладаються у нинішню економічну структуру, натомість вельми слабо приймає сторонні домішки й дуже асимілює їх, а по-друге, своєрідність і яскраво виражену оригінальність народної культури, її завершеність і стійкість. Ця загальна переконлива картина України підтримується і посилюється, коли ми звертаємося до історичної еволюції, динаміки народного українського життя. Важкі історичні обставини, що обертали проти населення усі ті географічні умови, котрі з точки зору його нинішнього та майбутнього ми розглядаємо як запоруку успіху і розвитку, – вони, з іншого боку, розкривають перед нами у всій яскравості надзвичайну силу, наполегливість і екстенсивну енергію української народної стихії»⁸⁸.

Ці слова М.Грушевського яскраво демонструють самобутній сплав в одному тексті традиційних уявлень про «стихійну силу» народу/нації та модерних складових, як-от «екстенсивна енергія», «стійкість населення», «асиміляція», котрі формують уявний горизонт прийдешності.

Ще однією ключовою рисою проєкцій майбутнього, які ширилися в довоєнні роки, була підвищена зацікавленість роллю класів, станів, верств і прошарків. Такі інтенції інтелектуалів промовисто вказували на зростаючий процес соціальної диференціації в підросійській Україні, котрий пришвидшився на початку ХХ ст. Але водночас чимдалі проявлялися як впливи молодого науки соціології, що її фундатором вважають одного із засновників позитивізму О.Конта, так і домінуючі уявлення про суспільство як складне утворення («соціальний організм»). Тож на початку ХХ ст. класовий дискурс посів чільне місце у практиках і текстах інтелектуалів різної політичної орієнтації, особливо лівосоціалістичного спрямування.

У світлі таких пізнавальних запитів, які вмотивовувалися різноманітними політичними, культурними, науковими та іншими міркуваннями й

⁸⁸ Грушевський М. Україна і українство. – С.136.

зацікавленнями, циркулювали відмінні концепції. Передусім побутували доволі традиційні погляди стосовно особливої ролі та значення інтелігенції для національної будучини. Наприклад, публіцист Ф.Матушевський обстоював думку, що

«задержка для вільного розвою українства і як один із вельми шкодливих факторів, що калічать цілу націю і величезною шкодою відбиваються на матеріяльним і моральним її обличчі і добробуті, то про се нема що й казати. Але не в них вся сила і вони далеко не були б такі страшні для нас, для сучасности і для будучини нашого народу, якби українство так тяжко не слабувало на одну велику ганж (ваду – Авт.) в тім, що являється “мозком і душею нації”, – в її інтелігенції. З давніх давен відомо, що справжньої української інтелігенції жменька»⁸⁹.

Тож Ф.Матушевський побоювався, що із застоєм культурного та громадського життя від 1907 р. національна інтелігенція й далі втрачатиме свої позиції. Схожі мотиви представлено в публіцистичних дописах Б.Грінченка, котрий наголошував, що у

«всьому житті вкраїнської інтелігенції виразно помітно ту двоїстість, що звичайно буває серед інтелігенцій усіх народів, які зі становища національного занепаду переходять до становища національного відродження й свідомості. Теоретично український інтелігент признає все те, чого треба, щоб забезпечити національне життя його народу; але скоро діло доходить до практики, зараз і видно, що дві душі живуть у його грудях...»⁹⁰.

Та поза тим побутували й новітні проєкції будучини, в яких чільне місце відводилося великим соціальним спільнотам – класам. Приміром, молодий публіцист О.Скоропис-Йолтуховський обстоював думку про майбутнє домінування робітничого класу:

«Кожному мусить бути тепер ясно, що вся дотеперішня боротьба з царством, яка велася ріжними гуртами інтелігентів, представниками і заступниками інтересів ріжних груп і кляс населення, до заступників “пролетарських інтересів” включно, мусить уступити перед дальшою боротьбою, яку вестимуть за свої життєві інтереси самі пролетарії. Ми мусимо рішучо підкреслити сей переломовий момент боротьби народів Росії проти всеросійського ката тим, що сей момент наперед і з неминучою конечністю віщує кінець боротьби. Кляса пролетаріїв – кляса будучини. Її розвизку не спинити жадною людською силою (а значить, і силами самодержця), бо розвизток і зріст пролетаріяту полягає на тих основних економічних підвали-

⁸⁹ Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Кн.3. – С.631–632.

⁹⁰ Грінченко Б. Тяжким шляхом. IX // Рада. – 1906. – 21 листопада. – №58. – С.1.

нах усеї сучасної культури, які панували, панують і ще довго пануватимуть над цілою людськістю»⁹¹.

Якщо взяти до уваги дальшу політичну еволюцію О.Скорописа-Йолтуховського, котрий здолав шлях від автономіста до самостійника, а за революційних часів – і до відомого діяча гетьманського руху, то його погляди щодо соціальної будучності, висловлені 1905 р., сприймаються як рефлексії політика-початківця. Проте вони загалом уписуються до відомих схем еволюції майбутніх консерваторів, котрі від демократичних і соціалістичних позицій рухалися у праву частину політичного діапазону.

Вочевидь, думки стосовно майбуття робітництва неодмінно продукували проєкції, пов'язані з будучиною «класу капіталу», що його марксистське вчення подавало як «непримиренного антагоніста» пролетаріату. Скажімо, згаданий вище М.Порш обстоював тезу про конституювання сільської буржуазії на обширах підросійської України. На його думку,

«капіталізм в селянському господарстві творить селянську буржуазію, котра не знає іншої мови, окрім української. По містечках, містах і селах нашого краю з місцевої людности виростає дрібна і середня торгова і промислова буржуазія. І перепис 1897 р. при всіх його хобах, особливо з національного погляду, показав, що й серед української людности є чимало – правда відносно мало – особ, котрі живуть з доходів від капіталів, від торгових підприємств і т. и. Хай ще не численні кадри сіх капіталістів серед української нації, але вони не пережитки минулого, а зародки майбутнього великого і впливового класу капіталістів українців»⁹².

У довоєнні часи з'являлися пропозиції, в яких автори намагалися переглянути або переосмислити ролі старих верств і станів. Однією з них стала спроба В.Липинського по-новому висвітлити й осягнути призначення сполонізованої шляхти у соціокультурних реаліях початку ХХ ст. У 1909 р. він звернувся з публічним закличком до давньої аристократії:

«Ми зобов'язані повернути нагромаджений в нас віками капітал народних тяжких зусиль і народної праці цьому народові. А коли майбуття цієї спільної для нас і для нашого народу культури ми зробимо нашим майбуттям, тоді з цієї землі нас не вирве жодна сила, бо ми вже будемо не тягарем, не болячкою, а органічною частиною – не пустоцвітом, а плодом нашої землі і зерном, що запліднює цю нашу рідну землю, бо, спираючись на виконані суспільні обов'язки, – матимемо право, сильніше за будь-які параграфи»⁹³.

⁹¹ Вишневецький Ол. [Скоропис-Йолтуховський О.] На переломі // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Кн.3. – С.205.

⁹² Порш М. П. Струве в українській справі. – С.332–333.

⁹³ Липинський В. Шляхта на Україні: Її роль в житті українського народу на тлі його історії [1909] // Його ж. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. І.Гирич, О.Проценко. – К.; Філадельфія, 2015. – С.225.

В.Липинський пропонував власну версію уявного майбутнього спольщеної аристократії, пов'язавши її з українським народом/нацією. Та згадана пропозиція, хоч і справила вплив лише на невеликий гурт прихильників політичного мислителя, але відіграла помітну роль у плеканні його майбутньої концепції «класократичної монархії». Недаремно Д.Дорошенко гадав, що в особі В.Липинського та його товаришів-однодумців «традиція повороту спольщеної шляхти до української народності», започаткована В.Антоновичем, здобула не лише продовження, але й певне завершення⁹⁴.

Зрештою горизонт проєкцій українських інтелектуалів стосовно прийдешності, хоч і був досить розмаїтим, але демонстрував очевидні сподівання на дальшу структурування соціуму, зокрема на новий розподіл соціальних, економічних, політичних і культурних ролей. Більше того, швидкі темпи соціо- й етнокультурних перетворень продукували вдосталь матеріалів для оптимістичних прогнозів, обнадійливих рефлексій щодо будучини українства, котре в найближчі десятиліття мало-таки позбутися ореолу «плебейської нації». Та не так сталося, як гадалося – розпочалася Велика війна, що обернулася першою світовою катастрофою для багатьох народів, зокрема й українців.

Війна є тією екстремальною трансформацією, до наближення якої завчасно готуються, начебто передбачають і навіть передчувають, але вона все одно заскочує зненацька. Війни не тільки суттєво перекроюють політичну мапу, а й кардинально трансформують плин історичного часу, котрий набуває шаленого прискорення. Воєнне протиставлення й тотальна суспільна напруга призводять до знакових метаморфоз, ба навіть загального переформатування свідомості. Проте найбільше війна перевертає світ уявлень, коли звичні демаркаційні лінії та неписані конвенції людського буття стираються лавиною руйнівних подій.

Про можливість великого збройного зіткнення в Європі замислювалися ще в ХІХ ст. Так, про «грядущу» війну з Австро-Угорщиною чи навіть Німеччиною неодноразово писала російська преса⁹⁵. Дехто з українських інтелектуалів в останні десятиліття ХІХ ст. гадав, що невдала війна Російської імперії, скажімо з Австро-Угорщиною, подібно до програної Кримської 1853–1856 рр., спричиниться до пом'якшення політичного клімату в державі. М.Драгоманов ще 1873 р., розмірковуючи про перспективи та можливості сполучення розділеного українства, зауважив, що «*єдність політичного життя галичан і малоросів можлива тільки або внаслідок важко уявленої міжнародної катастрофи*, або як результат довготривалого життя, котре, можливо, змінить і малоросів, і галичан так, що вони не будуть схожими на теперішніх»⁹⁶.

⁹⁴ Дорошенко Д. Пам'яті В'ячеслава Липинського (Сторінка з моїх споминів) // Краківські вісті. – 1943. – 3 липня. – №141. – С.4.

⁹⁵ Див., напр.: Крестовский В.В. Наша будущая война. (Военно-политические письма). I. На Западе // Исторический вестник. – 1882. – №4. – С.155–167.

⁹⁶ Драгоманов М.П. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки [1873] // *Его же*. Политические сочинения / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. – Т.1: Центр и окраины. – Москва, 1908. – С.322.

Кілька десятиліть по тому катастрофа, яку складно було навіть уявити М. Драгоманову та його сучасникам, стрімко насувалася на Європу. Передчуття «швидкої війни» простежується в багатьох тодішніх публікаціях⁹⁷. Дехто з авторів навіть «прозорливо» передбачав, що за перші два роки майбутнього великого зіткнення імперія Романових має витрати 6 млрд руб.⁹⁸ Утім справжня ціна війни виявилася набагато страшнішою, ніж уявляли найкращі теоретики, а реальні витрати в багато разів перевищили довоєнні оцінки.

Згадували про можливість початку загальноєвропейської чи австрійсько-російської війни й українські часописи⁹⁹. Її привид прискорив важливі метаморфози в національному русі, де поміж домінуючих прихильників автономії з'явилися переконані самостійники. Наприклад, на березневій 1911 р. нараді наддніпрянських політичних емігрантів у Львові, на якій йшлося про створення надпартійного об'єднання, позицію беззастережного самостійника посів В. Липинський¹⁰⁰.

Назриваюча війна волею-неволею виразно окреслила ще один вододіл українства – на проавстрійську та проросійську орієнтації, хоч у тому чи іншому вигляді цей поділ побутував і раніше. 7 грудня 1912 р. українські політичні партії Галичини задекларували однозначну підтримку Австро-Угорщини на випадок війни з Російською імперією. Майбутній ідеолог інтегрального націоналізму Д. Донцов ретроспективно оцінював передвоєнні події як початок змагання нової української ідеї з ягеллонською в політичних колах Австрії¹⁰¹. Натомість на шпальтах редагованого М. Грушевським «Літературно-наукового вістника» спільна позиція українських партій Галичини розглядалася як помилкова. Причому автором публікації, в якій негативно висвітлювалася ця подія, був один із відомих учнів М. Грушевського – І. Джиджора¹⁰². Зауважимо, що сам М. Грушевський оцінював впливи передвоєнної напруги як на російську, так і українську суспільну думку доволі відверто: «Питання внутрішньої еволюції, якогось полагодження внутрішніх суперечностей відступили на другий план перед усякими рахунками і спекуляціями, обчисленими на катастрофічні зміни, і *передчуття можливості зовсім отвертої борні ще більше “увільнили” методи і засоби внутрішньої боротьби від стримуючих культурних моментів*»¹⁰³.

⁹⁷ Див.: *Мартинів В. Л.* Майбутнє без оптимізму: міжнародні протиріччя на теренах Центральної та Південно-Східної Європи на сторінках російських часописів (1910–1911 рр.) // *Гілея*. – Вип. 127. – К., 2017. – С. 156.

⁹⁸ *Щербатов А. Г.* Государственно-народное хозяйство России в ближайшем будущем. – Москва, 1910. – С. 59.

⁹⁹ Політичний огляд 1912 року // Рада. – 1913. – 1 січня. – №1. – С. 3; Ставка на переляк // Там само. – 24 августа / 6 вересня. – №193. – С. 1–2.

¹⁰⁰ *Жук А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») [1934] // Молода нація: Альманах. – Вип. 3. – К., 2002. – С. 138.

¹⁰¹ *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї [1917] // *Його ж.* Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. О. Баган. – Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2012. – С. 56.

¹⁰² *Ignotus [Джиджора І.]*. З австрійської України. В сіті легенди // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Кн. 6. – С. 556–557.

¹⁰³ *Грушевський М.* Після Балканської війни [1913] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т. 2. – С. 454.

Однак серед українських інтелектуалів передвоєнного часу віднайшлися й голоси, котрі закликали не дотримуватися ані проросійської, ані проавстрійської позицій у наступній війні. Одним із них став В.Липинський, який 1912 р. пропонував «в майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно і голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії»¹⁰⁴.

В окремі місяці 1913 р. військово-політична напруга між Австро-Угорщиною й Росією сягала майже граничної межі. Огляди біжучих подій добре передають тодішні настрої й почування. Як зазначалося в лютневому допису газети «Свобода»:

*«В парі з тими воєнними приготуваннями виринають надії на osvobodzene нашого народу з під московського ярма, а може й на самоуправу України... І ті великі надії приневолюють майже кожного горячково інтересуватися кожною вісткою, котра стоїть в зв'язі з майбутньою війною. Хотя й в часописах говориться про сподіваний мир, то в каварнях, реставраціях (ресторанах – Авт.), молочарнях, на зборах і в приватних розмовах говориться про війну. І приготування до тої війни все: і держава, і населене. В Галичні роблять поляки приготування на велику скалю (у великому обсязі – Авт.)... Наші Січи та Соколи, оскільки їх не здекоплетовано через покликання до резерви, починають також воєнні приготування між собою. Одним словом: кождий день може принести нам несподіванку»*¹⁰⁵.

Початок війни, яка вибухнула наступного року, практично відразу паралізував українське культурне та громадське життя в Російській імперії – воно опинилося під потужним урядовим тиском. *«Удар, завданий цією жахливою катастрофою нашому народному життю, звичайно, також перевершив усі найпохмуріші сподівання. Війна застала нас зненацька, і спустошення, яких вона завдала нашому життю, набули цілком несподіваних розмірів»*, – підкреслював М.Грушевський¹⁰⁶.

Світова війна «запустила» і своєрідну «програму» перетворень на ниві суспільно-політичної та історичної думки. Розпочалися руйнація звичного масштабування минулого, несподіване розширення уявних меж й орієнтирів, спроби первісного осягнення світу у фокусі нових можливостей і метаморфоз, плекання та апробування інших концептуальних пропозицій, урешті-решт випробування останніх на міцність травматичним воєнним досвідом. Приміром, один із найвідоміших концептуалістів на теренах австрійської соціал-демократії Е.Пернерсторфер обстоював тезу, що велика війна продемонструвала очевидну перемогу нового націоналізму над інтернаціоналізмом

¹⁰⁴ Липинський В. Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі // *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. – С.516.

¹⁰⁵ Українські справи в Австрії (Відень, дня 11. Лютого 1913) // *Свобода* (Джерсі-Сіті). – 1913. – 27 лютого. – №9. – С.6.

¹⁰⁶ *Грушевський М.* У річницю війни [1915] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.3. – С.416.

і космополітизмом¹⁰⁷. За висловом соціаліста В.Левинського, «війна ідеологій, народів поставила все догори ногами. *Що вчора було білим, нині є чорним і навпаки*»¹⁰⁸.

Найпомітніше нові устремління проступали в писаннях галицьких інтелектуалів, котрі сприймали Першу світову війну як руйнівний, але у цілому обнадійливий процес, що формував новий горизонт перспектив і можливостей для майбуття українства. Такої позиції, наприклад, дотримувався С.Томашівський. Він порівнював Велику війну з попередніми війнами й навіть висловлювався про надмірність її означення як світової¹⁰⁹. Не випадково в одній зі статей воєнної доби історик пророче зауважив: «*Якщо в сій світовій війні прийде хоч до частинного розв'язання українського питання в користь України, то се буде виключно на західних її землях і ся розв'язка буде рішаюча для всього дальшого розвитку українського народу, не виімаючи Києва, Чернигова, Полтави й Одеси*»¹¹⁰. Відтоді галицька апологія, котра у зародковому вигляді час від часу проступала в текстах С.Томашівського ще довоєнної пори, перетворилася на наріжний, точніше установчий, концепт історичної візії. Таким чином, неоромантична проекція «галицького П'ємонту» та його виняткової ролі для майбутнього українців набула нового імпульсу за воєнної доби. Саме у воєнні часи вималювалася первісна концептуальна пропозиція С.Томашівського щодо ревізії минувшини та передбачення ближчої будучини Галичини як підмур'я українського національного проєкту. Адже саме з Галичиною автор пов'язував «першу основу» української національної ідеї¹¹¹. Більше того, він гадав, що «Галичина була головною ціллю війни з боку Росії», а «знищення українства було головними мотивом сього кроку»¹¹².

Вочевидь, глорифікація ролі Галичини в конструкції С.Томашівського, котра пізніше драгувала деяких наддніпрянських інтелектуалів, спиралася на сподівання про більш-менш прийнятні наслідки Першої світової війни для українства. Проте його проєкції, як і погляди низки українських мислителів стосовно майбутності, хоч і не витримали «зіткнення» з повоєнною й пореволюційною реальністю, проте відіграли поважну роль в українській суспільно-політичній та історичній думці перших десятиліть ХХ ст.

Переддень Лютневої революції 1917 р. українські інтелектуали сприймали по-різному. М.Грушевський наголошував на трагічній долі «народів, у котрих лінія фронту пройшла всередині, по живому національному тілу»¹¹³. В.Дорошенко, підбиваючи підсумки 1916 р., стверджував, що

¹⁰⁷ *Пернерсторфер Е.* Про новітній націоналізм / Пер. з нім. за дозволом автора. – [Б. м.], 1915. – С.11–12.

¹⁰⁸ *Левинський В.* Причина світової війни (про імперіялізм). – Scranton, 1916. – С.3.

¹⁰⁹ *Томашівський С.* Війна і Україна // Вістник СВУ. – 1915. – Ч.29/30. – С.2–3.

¹¹⁰ *Томашівський С.* «Королівство Галичини і Володимирії» // Діло. – 1916. – 23 цвітня. – №104. – С.2.

¹¹¹ *Томашівський С.* Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. 2-ге вид. – [Б. м.], 1915. – С.23–24.

¹¹² Там само. – С.29.

¹¹³ *Грушевський М.* Новий рік [1916] // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.3. – С.447.

«велика будучність» української ідеї можлива лише з «поразкою російського абсолютизму»¹¹⁴.

Зрештою війна та післявоєнні часи відкинули чимало переднакреслень прийдешності. Хибними виявилися припущення тих, хто вважав, що внаслідок сплетіння економічних взаємин й інтересів світова війна не зможе тривати більше 3–6 міс.¹¹⁵ Не справдилися також начебто слушні прогнози економіста І.Бліоха про більшу міцність і сталість Російської імперії, як переважно землеробської країни порівняно із західними індустріальними державами, у майбутньому великому та виснажливому зіткненні¹¹⁶. Ці передбачення спростувала безжальна революційна дійсність. За влучним спостереженням філософа М.Шлемкевича,

«тодішня українська провідна верства – ліберально-поступова і соціалістична інтелігенція – стояла на європейському рівні духовости. Вона була породженням 19 і початку 20 віку. В її мріях і на її революційних прапорах стояли гасла свободи одиниці і свободи коаліцій людських одиниць. Те покоління мислило ідеальне суспільство як сукупність товариств свідомих людей, що зберігають свою свободу, право індивідуального самовизначення. Збільшувати, примножувати свободу і усувати її законні і традиційні перешкоди й обмеження було бойовим кличем тих часів. Історія несподівано поставила перед українською провідною верствою протилежне завдання»¹¹⁷.

Із висоти часу проєкції інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. щодо майбуття українства сприймаються доволі своєрідно, що вмотивовується багатьма обставинами, чинниками, передумовами. Насамперед варто взяти до уваги очевидний темпоральний синкретизм їхніх уявлень, що сполучали елементи звернення до минувшини й реагування на злободенну та актуальну сучасність. Окрім того, проступала позитивістська інерція мислення, пов'язана з надзвичайною вірою у суспільний поступ, силу знання та «правдиву впевненість» у кращій будучині «людськості»¹¹⁸.

Початок XX ст. кинув нові виклики українству, сформував інший горизонт уявлень, який хоч-не-хоч змушував інтелектуалів засвоювати модерні візії й новації, як-от віталістичні орієнтири, ідеї органічної солідарності, усеукраїнського універсалізму, осмислювати національну ідею в контекстах масових ідеологій, політичних доктрин і практик, зокрема у світлі вимог інтернаціоналізму, космополітизму, ліберальної свободи особистості, конституційних прав, міжнаціональних взаємин, самоврядування громад тощо. Крім того, рубіж століть виявився часом поррахунків зі старим українофільством

¹¹⁴ Дорошенко В. Російська Україна в 1916 році: Стаття з кругів СВУ // Діло. – 1917. – 10 січня. – №6. – С.1.

¹¹⁵ Чижевський П. Війна, большевизм і майбутня ситуація // Воля (Відень). – 1920. – 28 лютого. – Т.1, ч.9. – С.403.

¹¹⁶ Бліох І.С. Будущая война... – Т.2. – С.828.

¹¹⁷ Шлемкевич М. 1917–20 роки й українське суспільство // Сучасність. – 1971. – №5. – С.97.

¹¹⁸ Чопівський І. Чи надовго вистарчить мінерального палива? // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Кн.3. – С.538.

та архаїчними шарами мислення, котрі досить швидко витіснялися новими концепціями, що пояснювали потужні соціокультурні трансформації, передусім причинилися до поширення класового дискурсу.

Отож період війни став не тільки критичною добою у життєвих історіях більшості українських інтелектуалів, а й великим зламом світосприйняття – стадією перегляду, переосмислення, ревізії чи корекції передвоєнних візій і концепцій, з якими довелося вступити в революційну пору.

REFERENCES

1. Brentano, F. (2018). *O budushchem filosofii. Izbrannye trudy* (P.A.Gromova, trans.). Moskva: Akademicheskij proekt. [in Russian].
2. Dontsov, D. (2012). Istoriia rozvytku ukrainskoi derzhavnoi idei. In O.Bahan (ed.), *Dontsov D. Vybrani tvory* (vol.2, pp.31–64). Drohobych; Lviv: Vidrozhennia. [in Ukrainian].
3. Drahomanov, M.P. (1991). Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu. In R.S.Mishchuk (comp.), *Drahomanov M.P. Vybrane* (pp.461–558). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Drahomanov, M.P. (1991). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm. In R.S.Mishchuk (comp.), *Drahomanov M.P. Vybrane* (pp.327–429). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Franko, I. (2010). Buduchnist, suspilno-politychna chasopys dlia ukrainsko-ruskoho narodu. In Ye.K.Nakhlik (ed.), *Franko I. Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh* (vol.54, pp.237–242). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Franko, I. (1986). Poza mezhamy mozhyvoho. In Ye.P.Kyryliuk (ed.), *Franko I. Zibrannia tvoriv*. (vol.45, pp.276–285). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Franko, I. (2010). Z kintsem roku. In Ye.K.Nakhlik (ed.), *Franko I. Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh* (vol.54, pp.801–811). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Giujo, Zh.M. (2011). *Irreligioznost budushchego*. (V.M.Fryche, trans.). Moskva: Librokom. [in Russian].
9. Gofman, A.B. (1995). Sotsiologiya Emilya Dyurkgejma. In A.B.Gofman (comp.), *Dyurkgejm E. Sotsiologiya. Ee predmet, metod, prednaznachenie* (pp.307–344). Moskva: Kanon. [in Russian].
10. Hrushevskiy, M. (2005). Chas ne zhde! P. Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.58–61). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (2005). Do nashykh chytachiv u Rosii. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.327–331). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
12. Hrushevskiy, M. (2005). «Mazepynstvo» i «bohdanivstvo». In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.199–206). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
13. Hrushevskiy, M. (2002). Na porozi stolittia (Prysviacheno peremyslshkii ukrainsko-ruskii hromadi). In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.1, pp.208–216). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
14. Hrushevskiy, M. (2002). Na ruinakh. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.1, pp.312–320). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
15. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy: «Kinets rutenstva!». In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.50–60). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
16. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy. Nova khvylya. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.235–242). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
17. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy. Pry kintsi roku. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.3–9). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

18. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy. Z novorichnykh dumok. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.115–126). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
19. Hrushevskiy, M. (2005). Novi hasla. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.200–203). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
20. Hrushevskiy, M. (2005). Novyi rik. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.447–450). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
21. Hrushevskiy, M. (2008). Oleksandr Pypin (nekroloh). In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.11, pp.314–315). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
22. Hrushevskiy, M. (2005). Pislia Balkanskoï viiny. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.453–463). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
23. Hrushevskiy, M. (2005). Tlinnyi prakh. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.418–423). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
24. Hrushevskiy, M. (2005). U richnytsiu viiny. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.415–417). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
25. Hrushevskiy, M. (2005). Ukraina i ukrainstvo. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.130–143). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
26. Hrushevskiy, M. (2005). [Vystup na Zvychnykh zahalnykh zborakh Naukovoho tovarystva im. Shevchenka 19 tsvitnia 1905 r.]. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.7, pp.535–538). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
27. Hrushevskiy, M. (2005). Z natsionalnoi tematyky. Do pytannia pro natsionalno-terytorialnu avtonomiu. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.144–160). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
28. Hrushevskiy, M. (2005). Zlobna napast. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.39–43). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
29. Khyrnka, Zh.-P. (1979). Ukrainskiy sotsializm u Halychyni (do rozkolu v Radykalni Partii 1899 r.). *Journal of Ukrainian Graduate Studies*, 4 (2), 33–51. [in Ukrainian].
30. Lebon, G. (1998) Psikhologiya tolp (pp.15–256). In A.K.Bokovikov (comp.), *Psikhologiya tolp*. Moskva: KSP+. [in Russian].
31. Lypynskiy, V. (2015). Memorial do Ukrainskoho [Informatsiinoho] Komitetu pro nashe stanovyshe sproty napruzhenoi politychnoi sytuatsii v Yevropi. In I.Hyrych, O.Protsenko (eds.), *Lypynskiy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (vol.1, pp.514–518). Kyiv; Filadelfia: Ukrainskiy pysmennyk. [in Ukrainian].
32. Lypynskiy, V. (2015). Shliakhta na Ukraini. Yii rol v zhytti ukrainskoho narodu na tli yoho istorii. In I.Hyrych, O.Protsenko (eds.), *Lypynskiy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (vol.1, pp.128–235). Kyiv; Filadelfia: Ukrainskiy pysmennyk. [in Ukrainian].
33. Pipes, R. (1979–1980). Peter Struve and Ukrainian Nationalism. *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4, 675–683.
34. Rikkert, G. (1998) *Filosofiya zhizni*. Kiev: Nika-Tsentr. [in Russian].
35. Romaniuk, M.M., Halushko, M.V. (2001). *Ukrainski chasopysy 1848–1939 rr.: Istoryko-bibliografichne doslidzhennia* (vol.1). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
36. Shlemkevych, M. (1971). 1917–20 roky i ukrainske suspilstvo. *Suchasnist*, 5, 87–99. [in Ukrainian].
37. Yakovliev, Yu. (2019) Chasopys «Buduchnist» (1899). Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/90229>. [in Ukrainian].
38. Yefremov, S.O. (1993) Mizh dvoma dushamy (pp.141–152). In E.S.Solovei (comp.), *Yefremov S.O. Literaturno-krytychni statii*. Kyiv: Dniprop. [in Ukrainian].
39. Yevshan, M. (1998). Kozachchyna v ukrainskii poezii (pp.423–435). In N.Shumylo (comp.), *Yevshan M. Krytyka; Literaturoznavstvo; Estetyka*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
40. Zhuk, A. (2002). Yak diishlo do zasnovannia Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (Spomyny u 20-littia «Soiuzu»). *Moloda natsiia: Almanakh*, 3, 135–150. [in Ukrainian].

VALERII SMOLII

Academician of NAS of Ukraine
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), smolii.valerii@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

THE SHAKY IMAGES OF A NEW AGE: IDEALS AND HORIZONS OF THE FUTURE IN THE VISIONS OF UKRAINIAN INTELLECTUALS OF THE END OF NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the views of Ukrainian intellectuals of the end 19th – early 20th century. The research methodology is based on the strategies of comparison and typology. The scientific novelty is associated with the study of the influence of socio-cultural macro-contexts, cultural and political metamorphoses, social transformations on the vision of Ukrainian intellectuals of the pre-revolutionary era concerning the imaginary future. It is shown that large-scale metamorphoses of the 19th century confirmed the hopes and expectations of European intellectuals for the grandeur of the scenarios of the near and far-away future. The article considers the main layer of ideas of Ukrainian figures on future associated with certain assessments of the prospects of Ukrainian revival in the twentieth century. It is noted that in the early twentieth century there was a significant modernization of ideas associated with the Ukrainian idea, caused by further politicization of the national movement. It is emphasized that such modernization took place in the form of vengeance for archaic Ukrainophilic projections. At the same time, the personalization of the Ukrainian idea as a national symbol (the Great Kobzar), as well as the inclusion of the all-Ukrainian universalism, elements of vitalism, which sanctified or legitimized the existence of the nation in time and space, expanded. It is noted that socio-cultural transformations, such as the revolution of 1905, the decline of social activity from 1907 caused significant changes in the views of Ukrainian intellectuals regarding the expected future. The authors highlights the different visions regarding the social indivisibility of Ukrainians, most of which were united with the opinion about the blurring of borders between states, layers, classes. It is noted that the World War I radically reformatted the horizon of expectations regarding the projected future. Thus, there was a significant reassessment of the prospects of the imaginary future associated with possible military-political metamorphoses in Ukrainian socio-political thought. Conclusions.* It is argued that the vision of the future created by intellectuals of the pre-revolutionary era, in most cases, incorporated the leading trends of historical time, but usually it did not keep up with the rapid deployment of revolutionary and military-political conflicts.

Keywords: *imaginary future, Ukrainians, Ukrainian idea, Ukrainian intellectuals, Hrushevskyyi, Hrinchenko, Drahomanov, Yefremov, Lypynskyyi, Tomashivskyyi, Franko.*